

ARCHAEOLOGIA BELGICA

180

J. MERTENS en W. VANVINCKENROYE

EEN ROMEINS GEBOUWENCOMPLEX
EXTRA-MUROS TE TONGEREN

BRUSSEL

1975

ARCHAEOLOGIA BELGICA

180

ARCHAEOLOGIA BELGICA

Dr. G. H. R. Rossum

EEN ROMEINS GEBOUWENCOMPLEX EXTRA-MUROS TE TONGEREN

EEN ROMEINS GEBOUWENCOMPLEX EXTRA-MUROS TE TONGEREN

Études et travaux de la
Service national des Fouilles
Fasc. du Congrès
1940 Bruxelles

De eerste versie is uitgegeven in 1940 te Tongeren
Primaire Gids Romeinse Museum te Tongeren

© Nationaal Dienst voor Oudheden

1940

1940

1940

ARCHAEOLOGIA BELGICA

Dir. Dr. H. Roosens

Studies en verslagen uitgegeven door de
Nationale Dienst voor Opgravingen
Jubelpark 1
1040 Brussel

Etudes et rapports édités par le
Service national des Fouilles
Parc du Cinquantenaire 1
1040 Bruxelles

*Dit verslag verschijnt tevens als nr. 22 van de publikaties van het
Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren*

© Nationale Dienst voor Opgravingen

D/1975/0405/13

ARCHAEOLOGIA BELGICA

180

Bibliotheek van OE

1144

J. MERTENS en W. VANVINCKENROYE

EEN ROMEINS GEBOUWENCOMPLEX EXTRA-MUROS TE TONGEREN

BRUSSEL

1975

INLEIDING

Voorliggend verslag behandelt het resultaat van een reeks opgravingscampagnes die van 1967 tot 1972 door de Nationale Dienst voor Opgravingen en het Provinciaal Gallo-Romeins Museum van Tongeren, elk voor hun deel, ondernomen werden op een strook grond ten zuidwesten van de Romeinse stad.

De opgraving van dit ten dele nog onbebouwd terrein, even buiten de grote omheiningmuur van de stad, maakt deel uit van een algemeen en in de tijd gespreid onderzoeksprogramma dat gewijd is aan Romeins Tongeren. In dit opzicht betekent het verrassende resultaat van de hier gedane opgravingen een belangrijke bijdrage tot de kennis van Atuatuca Tungrorum, ook al bleven we, wegens terreinomstandigheden, verstoken van niet onbelangrijke details.

Alvorens over te gaan tot dit verslag wensen we onze erkentelijkheid te betuigen aan allen die ons op een of andere wijze behulpzaam waren bij het onderzoek. Onze bijzondere dank gaat naar de heren H. Roosens en J. Smeesters respectievelijk directeur van de Nationale Dienst voor Opgravingen en het Gallo-Romeins Museum van Tongeren, die het onderzoek en de publikatie ervan mogelijk maakten.

Verder betuigen we onze erkentelijkheid aan de heer A. Gautier voor het onderzoek van de dierlijke skeletresten, aan de heer P. Janssens voor het anthropologisch verslag en aan de heren M. Thirion en J. Smeesters voor het aandeel dat zij hadden in de determinatie van de munten.

Ook danken wij de heer M. Vanderhoeven van wie we de nodige hulp mochten ondervinden bij de determinatie van de terra sigillata, alsmede de heer W. Thyssen die ons behulpzaam was op de opgravingswerf.

Tenslotte, doch niet in het minst, danken we de heer J. Willio (studieprefect Atheneum Tongeren) en de families A. Vandermeer (Koninksem), G. Hanssen-Vandermeer (Koninksem), J. Vandermeer (Tongeren) en E. Daemen (Tongeren), die zo bereidwillig waren het onderzoek toe te laten op de door hen beheerde terreinen.

TOPOGRAFISCHE LIGGING

Het landschap buiten de grote omheiningsmuur, ten zuidwesten van de stad, wordt beheerst door een kleine heuvelrug die een zachte glooiing vertoont in de richting van de Jeker (afb. 1). De zompige gronden in de omgeving van deze rivier worden ongeveer begrensd door de 90 m hoogtelijn. Een strook van deze vochtige bodem strekt zich nog binnen de Romeinse stadsmuur uit, op die plaats zijn evenwel nooit antieke bewoningssporen vastgesteld.

Zoals gekend maakt een groot gedeelte van de extra-muros liggende terreinen deel uit van een uitgestrekte begraafplaats¹. Het is eveneens in die sector dat twee belangrijke heerbanen de stad vervoegen : namelijk de weg komende van Bavai, die vermoedelijk ook de baan van Arlon opvangt, en verder deze uit de richting van Cassel². Wat de spreiding van de grafvondsten betreft was het al eerder opgevallen dat bijna geen bijzettingen werden vastgesteld op de percelen ten zuiden van de romeinse baan naar Bavai, weg die daar nagenoeg overeenkomt met de huidige Koninksemsteenweg. Bovendien was het door de eigenaars van de weilanden — gelegen in de zone begrensd door de Lindestraat, Koninksemsteenweg en de romeinse stadsmuur — geweten dat deze gronden nooit geschikt waren voor akkerbouw; oorzaak daarvan waren de aanzienlijke hoeveelheden bouwresten die daar op geringe diepte aanwezig waren. Toen een landbouwer in 1965 het perceel 297 (afb. 2) — sedert 1914 als weide uitgebaat — omploegde, lag het terrein bezaaid met steenbraak, tegulae en aardewerkfragmenten. Met zijn goedvinden mochten we toen een kort proefonderzoek instellen. In de profielen van een kleine werkput van 2 × 2 m was duidelijk een uitgebroken muurstuk met bijbehorend bouwvlak zichtbaar. Een en ander wees er dus op dat deze omgeving in de oudheid bebouwd was. Verder vernamen we van enkele bewoners van de Lindestraat dat vroeger bij de aanleg der woonhuizen op de percelen 298 en 299, herhaaldelijk oud muurwerk aan het licht was gekomen. Persoonlijk konden we in 1957 tijdens de bouw van een woning langs de Koninksemsteenweg (perceel 200), de overblijfselen van een romeins gebouw intekenen (plan I, H). Het betrof hier nog in situ bestaande funderingsmuren in silex,

¹ H. VAN CROMBRUGGEN, *Les nécropoles gallo-romaines de Tongres*, *Helinium* II, 1962; W. VANVINCKENROYE, *Gallo-Romeinse grafvondsten uit Tongeren*, (*Public. Prov. Museum Tongeren*, 6), 1963 en *Id.*, *Enkele Romeinse graven uit Tongeren* (*Ibid.*, 13), 1970; H. ROSENS-J. MERTENS, *Grafvondsten uit de Romeinse en de Merovingische tijd te Tongeren*, *Archaeol. Belg.* 116, 1970.

² J. MERTENS, *Les routes romaines de la Belgique*, *Archaeol. Belg.* 33, 1957; W. VANVINCKENROYE, *Opgravingen te Tongeren 1963-1964* (*Public. Prov. Museum Tongeren*, 1), 1965. In archiefteksten draagt deze zone de plaatsnaam *Wijk* (*vicus*), een mogelijke herinnering aan de oudere bewoning (Meded. H. Baillien).

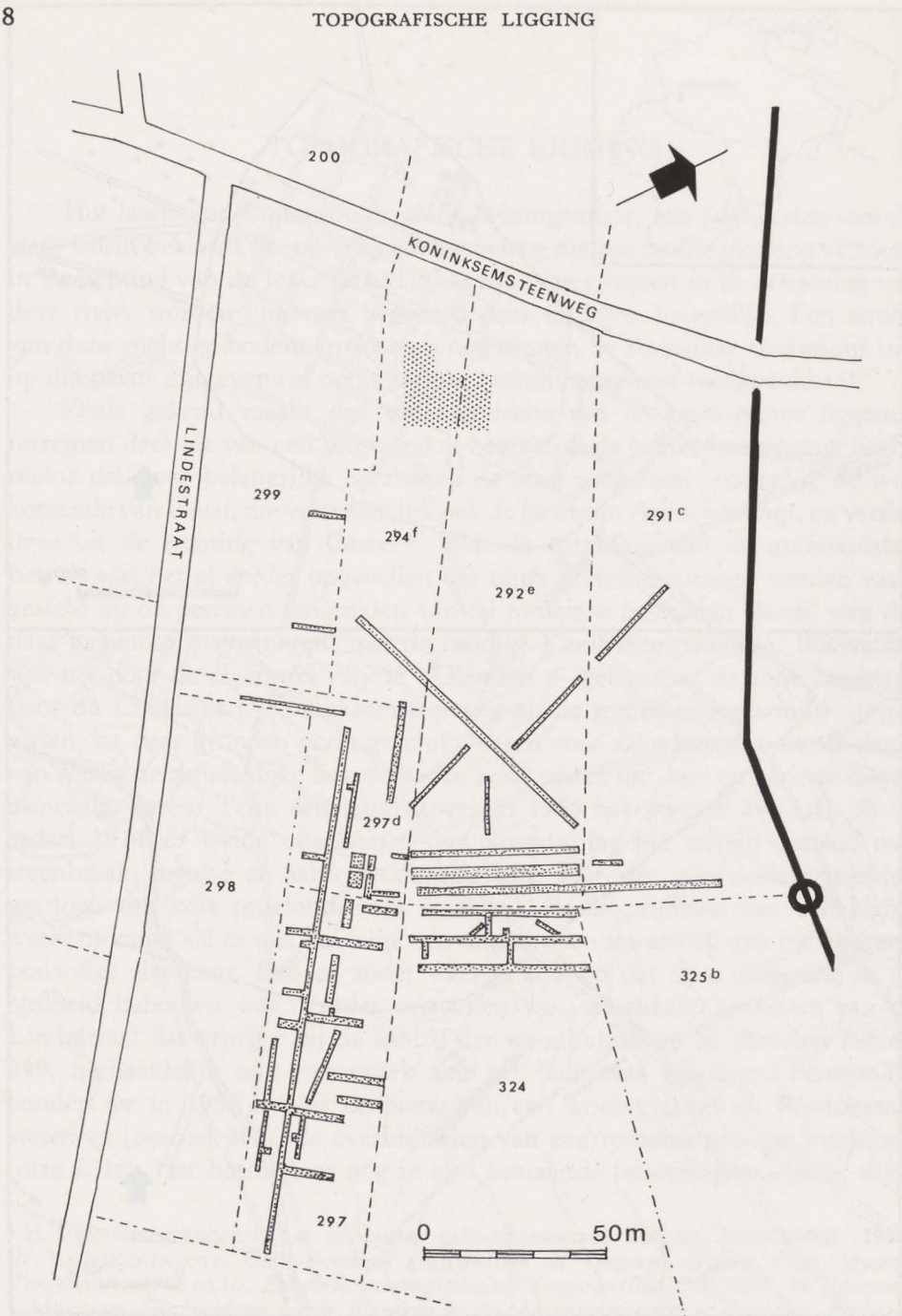
Afb. 1. — Topografische situering van het opgravingsterrein.

A : opgravingsterrein

B : tempel

C : aquaduct

D : de IVe-eeuwse stadsmuur.

Afb. 2. — Kadasterplan van de zuidwestsector met aanduiding van de sleuven.

gebonden in witgele mortel; hun breedte varieerde van 0,90 m tot 1,10 m. Twee muren omsloten op een diepte van 50 cm een 10 cm dikke en goed bewaarde betonvloer, samengesteld uit witte kalkspecie, gemalen pannengruis en fijn grind. Aan de hand van een daaronderliggend brandgraf konden we deze gebouwrresten dateren in de IIe eeuw ¹. Vroeger reeds in 1959, zijn bij rioleringswerken in de Lindestraat uitstekend bewaarde overblijfselen van een andere constructie aangegraven, waarvan de muren georiënteerd waren op de nabijgelegen romeinse weg naar Bavai (zie Plan I, G); vermoedelijk betreft het hier dezelfde substructies die in 1861 door het toenmalige Oudheidkundig Genootschap zijn onderzocht en waarover M. Driesen een bondig verslag publiceerde ². In 1971 waren we in de gelegenheid de sleuven voor de aardgasleiding in dezelfde straat te volgen (plan I, F). Op de vaststellingen die toen werden gedaan komen we verder terug. Tenslotte konden we in 1972 de grondwerken volgen die verricht werden ten behoeve van de nieuwe wijksschool (Atheneum Tongeren) langs de Koninksemsteenweg (plan I, E); ook de hier ontdekte overblijfselen zullen verder ter sprake komen.

Al kon de juiste omvang van al deze grondsporen niet met zekerheid worden bepaald, toch volstonden deze gegevens om te besluiten dat een vrij groot areaal op die plaats aan de rand van de stad in de romeinse tijd bebouwd was. Er was dus alle reden om over te gaan tot een meer uitgebreid onderzoek.

¹ W. VANVINCKENROYE, *Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren* (Public. Prov. Museum Tongeren, 7), 1967, type 68.

² M. DRIESEN, in *Bull. Soc. Scientif. et Litt. du Limbourg V*, 1861, p. 375-376.

HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

I. De gebouwen en hun chronologie

Om de overzichtelijkheid van de algemene plattegrond (plan I) niet te schaden, hebben we er van afgezien de zoek sleuven en werkputten aan te duiden op het verzamelplan. Ze zijn daarom op een afzonderlijke overzichtskaart (afb. 2) ingetekend waarop tevens de kadastrale toestand van het opgravingsterrein is weergegeven.

In de loop van het onderzoek is duidelijk gebleken dat de overblijfselen kunnen herleid worden tot twee perioden: een eerste gekenmerkt door een overwegende houtbouw, een tweede door het gebruik van steen.

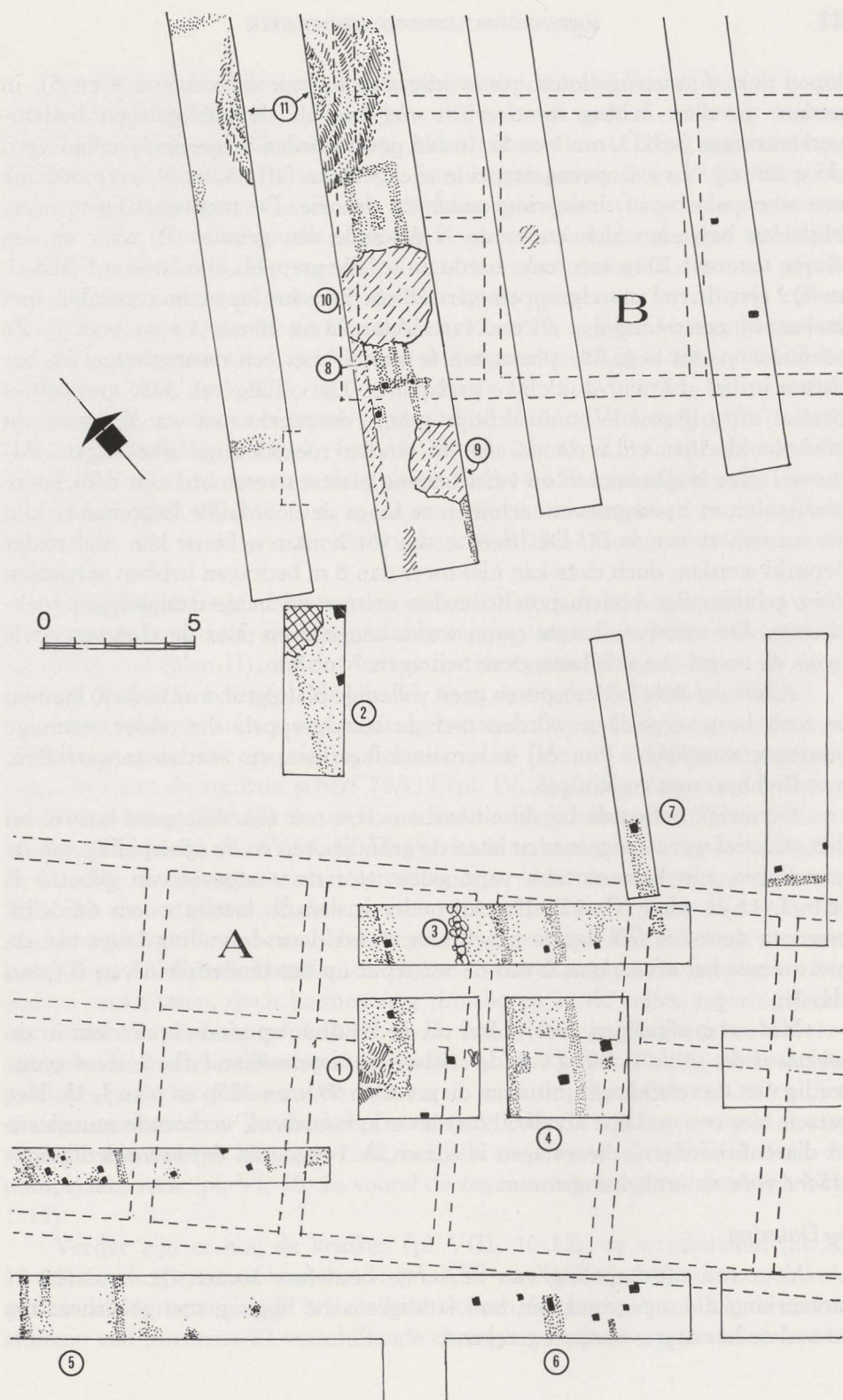
1. EERSTE PERIODE

a. *De grondsporen* (afb. 3)

Tijdens het onderzoek zijn in de onderste lagen van zowat alle zoek sleuven paalsporen, standgreppels en afvalkuilen aan het licht gekomen. Het betreft hier ontegensprekelijk de overblijfselen van verscheidene constructies die, blijkens de daarbij gevonden fragmenten van verbrande huttenleem en de afwezigheid van stenen bouw materiaal, in vakwerk waren opgetrokken. Plaatselijk zijn ook bodemverkleuringen vastgesteld die mogelijk veroorzaakt zijn door inwerking op de vaste leemgrond als gevolg van een of andere constructie. Jammer genoeg lieten deze nogal verspreid aangetroffen gebouwresten nergens een volledig grondplan onderkennen, wat — naar we konden vaststellen — te wijten was aan de verstoring van het oorspronkelijk oppervlak door de aanleg van de latere stenen gebouwen, of door recente egalisatie (erosie?) van het terrein.

De meest duidelijke en dichte concentratie van voornoemde overblijfselen werd aangetroffen in een sector die deels oversneden wordt door de gebouwen A en B. Voor een schets daarvan hebben we ons derhalve beperkt tot een gedeelte van het opgravingsareaal (afb. 3).

De hier aangetroffen resten zijn opgetekend op een diepte die varieert van 53 tot 70 cm (onder gebouw A) en van 85 cm tot 1,30 m (onder gebouw B) beneden het huidig oppervlak, dat hier vrijwel horizontaal verloopt. De grootte van de paalkuilen schommelt tussen 23×26 cm, 35×45 cm of 40×45 cm, terwijl de funderingssloten een breedte hebben die ligt tussen 25 en 50 cm. Op enkele plaatsen zijn in de greppels paalgaten ingegraven (afb. 3, nrs 6 en 7) wat hun functie als wandspoor aannemelijk maakt. Meestal

Afb. 3. — Deel van het grondplan van de gebouwen uit de eerste periode (houtbouw).

lopen deze funderingssloten evenwijdig met mekaar (afb. 3, nrs 4 en 5), in andere gevallen hebben ze dezelfde richting als de nabijgelegen bodemverkleuringen (afb. 3, nrs 1 en 2). In één geval worden de greppels geflankeerd door een rij van los opeengestapelde silexblokken (afb. 3, nr 3), vermoedelijk een steenpakking of drainering onder de dakozie. De merkwaardigste overblijfselen bevinden zich onder de N.W.-zijde van gebouw B, waar op een diepte van ca 1,20 m een reeks brede en smalle greppels zijn bewaard (afb. 3, nr 8): een drietal standgreppels van 20 cm breedte lopen hier parallel met mekaar op een onderlinge afstand van slechts 28 tot 30 cm (1 rom. voet ?). Ze schijnen op een bepaalde plaats aan te sluiten met een dwarsgreppel en bevatten in het snijpunt duidelijke paalsporen. De vulling van deze greppeltjes bestaat uit grijsgroene humusachtige grond, doorspekt met wat fijn grint en houtskooldeeltjes en vertoont aan de randen roestkleurige afzettingen. Alhoewel deze bodemsporen op verscheidene plaatsen verstoord zijn door latere afvalkuilen of bouwgroeven, schijnen ze langs de noordzijde begrensd te zijn en vormen er een hoek. De breedte van dit houten gebouw kon niet nader bepaald worden, doch deze kan niet meer dan 8 m bedragen hebben aangezien geen gelijkaardige bodemsporen werden vastgesteld in de nabijgelegen zoek-sleuven. De meetbare lengte ervan wordt aangegeven door de dwarsgreppels langs de noord- en zuidkant, deze bedragen 7 tot 8 m.

Alhoewel deze bodemsporen geen volledige plattegrond uitmaken, kunnen ze toch best vergeleken worden met de standgreppels die onder sommige houten graanspijkers (*horrea*) in romeinse legerkampen worden aangetroffen, b.v. Richborough en Rödgen.

Denkelijk behoorde bij deze houtbouwperiode ook een waterput; hoewel hij niet effectief werd aangesneden laten de grondsporen en de opstapeling van de grondlagen zijn bestaan toch vermoeden vóór de westgevel van gebouw B (afb. 3, 11 en plan III, 12). Dat hij ouder is dan dit laatste wordt duidelijk bewezen door het feit dat de gevelmuur dwars door de vulling loopt van de put evenals het afvoerkanaal van de waterput op het binnenplein van B (plan III, 2).

Het verst afgelegen overblijfsel uit de houtbouwperiode is ontdekt in de zoeksleuf die in de richting van de stadsmuur is getrokken (afb. 2, sleuf evenwijdig met de scheidingslijn tussen de percelen 291c en 325b en plan I, 1). Het betreft hier een ondiepe afvalkuil (aardewerk, houtskool, verbrande muurleem en dierenbeenderen) die gelegen is tussen de tweede en derde verdedigingsgracht vóór de omheiningsmuur.

b. Datering

Voor een tijdsbepaling van de eerste bouwperiode komen de vondsten in aanmerking die, op grond van hun stratigrafische ligging, met zekerheid tot de oudste bewoning kunnen gerekend.

Uit de profielen van een groot aantal werkputten blijkt dat, bij het begin van de steenbouwperiode, vrijwel gans het oostelijk gedeelte van het terrein werd bedekt met een dik pakket van haast zuivere leem. Deze egalisatielaag, die o.m. goed zichtbaar is ter hoogte van de gebouwen B en C (zie Plan II, profiel a-b, f), fungeert dus als een terminus ante quem voor de eerste bouwperiode. Beneden deze nivelleringslaag, is geen element jonger dan het einde van de Ie eeuw n. C. Het merendeel van deze archaeologica stamt uit afvalkuilen gelegen onder of gesneden door de latere gebouwen: het zijn de kuilen 17 (onder de absisvormige fundering), 18, 19 en 22, gelegen binnen het areaal van gebouw A (plan II). Uit 17 komen de fragmenten 67 B 1-123 en 68 C 1-4: sigillata = pl. I, 1, 3, 5, 6, II, 1, 4, 8, 9, 10, III, 1, IV, 5, XI, 7; muntstuk van Nero (6) en de voorwerpen afgebeeld pl. V, 2, 8, VI 1-3, 5, 10, VII, 2, 7, 8, 11, 12, 15, VIII, 2, IX, 2, 4, X, 3, 14, 18, 22, 25, XI, 5, 10, 11, 12, XII, 5 en XIII, 7. Uit 18 stammen de stukken 67 B 14-150 (niet afgebeeld); uit 10, de stukken 67 B 127-140 (o.a. munt van Augustus met klop, terra sigillata bord pl. V, 9); in 22 werden de stukken 67 B 208-217 ingezameld (niet afgebeeld).

Enkele losse fragmenten werden aangetroffen in de standgreppels en paalgaten van de bouw zelf; de stratigrafische ligging van enkele ervan is aangeduid op profiel c-d (plan II): op de vloer onder de egalisatielaag d, lagen de fragmenten 67 B 171 en 175 (pl. V, 4 en XI, 6) en de fibula 67 B 200 (pl. XII, 6).

Verscheidene kuilen onder de gebouwen B en C leverden eveneens dateerbaar materiaal op: zie profiel a-b, plan IV: uit c (gelegen onder de haard 8) komt de sigillata scherf 70A12 (pl. IV, 3); uit g stamt een denarius van Vespasianus (70A13) en uit h, o.a. enkele fragmenten van glazen ribbenschalen (70A14-20, pl. XV, 4, 5). De versierde terra sigillata-fragmenten (pl. I en II), die in vrij groot aantal aanwezig zijn, behoren meestal tot de vorm Drag. 29 met stijlkenmerken en een ornamentiek die typisch zijn voor de tweede helft van de Ie eeuw. Het jongste fragment (pl. IV, 5) behoort tot een kom Drag. 37. Enkele fragmenten blijken evenwel nog aan te leunen bij iets oudere exemplaren, doch kunnen nog thuishoren in de eerste regeringsjaren van keizer Vespasianus (pl. I, 2-10, pl. II, 2-6-7). Een gelijkaardig beeld weerspiegelen de pottenbakkersmerken (pl. V, 4, 14, 17, 20, 22, 26), waarvan de produktieperiode grosso modo samenvalt met de Flavische tijd. Ook het overige aardewerk is kenmerkend voor deze periode: de terra nigra in zijn typische vormen (pl. VI, 1, 6, 7, 8), het gebronsd vaatwerk (pl. VIII, 1-6), de pompejaans rode (pl. VI, 10) en vooral de zogenaamde belgische waar (pl. VII, 1-15).

Verder zijn er nog de kruiken (pl. VIII, 10-12), de wrijfschalen (pl. X, 18-23) en de glazen ribbenschalen (pl. XIV en XV). Opvallend voor enkele grotere afvalgroeven is de hoeveelheid dolium-fragmenten (pl. XI), waarvan stukken van minstens 23 verschillende exemplaren zijn teruggevonden in één

enkele kuil. Alhoewel het zevental munten (stukken 1, 3-8) over een grotere periode is gespreid, wijzen de sluitmunten van keizer Vespasianus toch in dezelfde richting.

Het materiaal vormt dus een chronologisch goed omlijnd geheel, dat een tijdsspanne overdekt die samenvalt met de regeringsjaren van de Flavische keizers. Alhoewel hier en daar brandsporen aan het licht zijn gekomen, menen we niet te mogen besluiten dat de hier aanwezige constructies ooit zouden geleden hebben onder de verwoestingen veroorzaakt door de Batavenopstand van 69 n. Chr. waarvan duidelijke sporen overal elders in de stad werden aangetroffen; er is immers te weinig materiaal uit de vóór-Flavische tijd om dit aannemelijk te maken. Het einde van deze eerste bezettingsfase mag gesitueerd worden kort na het einde van de Ie eeuw (zie verder, p. 25).

Enkele vaststellingen gedaan tijdens de opgravingen schijnen er op te wijzen dat na de houtbouwfase en vóór de inplanting van de steenconstructies enige grondwerken werden uitgevoerd; of deze in betrekking moeten worden gebracht met mogelijke verbouwingen aan de houten constructies kon niet worden achterhaald. Het betreft hier op de eerste plaats een ronde put, afb. 3, 10, gegraven in de standsporen van de houtbouw (afb. 3, 8), welke dus op dat ogenblik niet meer in dienst was; in de vulling, bestaande uit grijs zand en leem, werden vele dierenbeenderen aangetroffen. Een tweede groeve, denkkelijk een ronde waterput, afb. 3, 9, werd eveneens aangelegd in het standspoor van een houten gebouw; hij is echter ouder dan het afwateringsgrachtje dat evenwijdig verloopt met de zuidwestmuur van gebouw B (plan III, 11) en dus met deze gelijktijdig is.

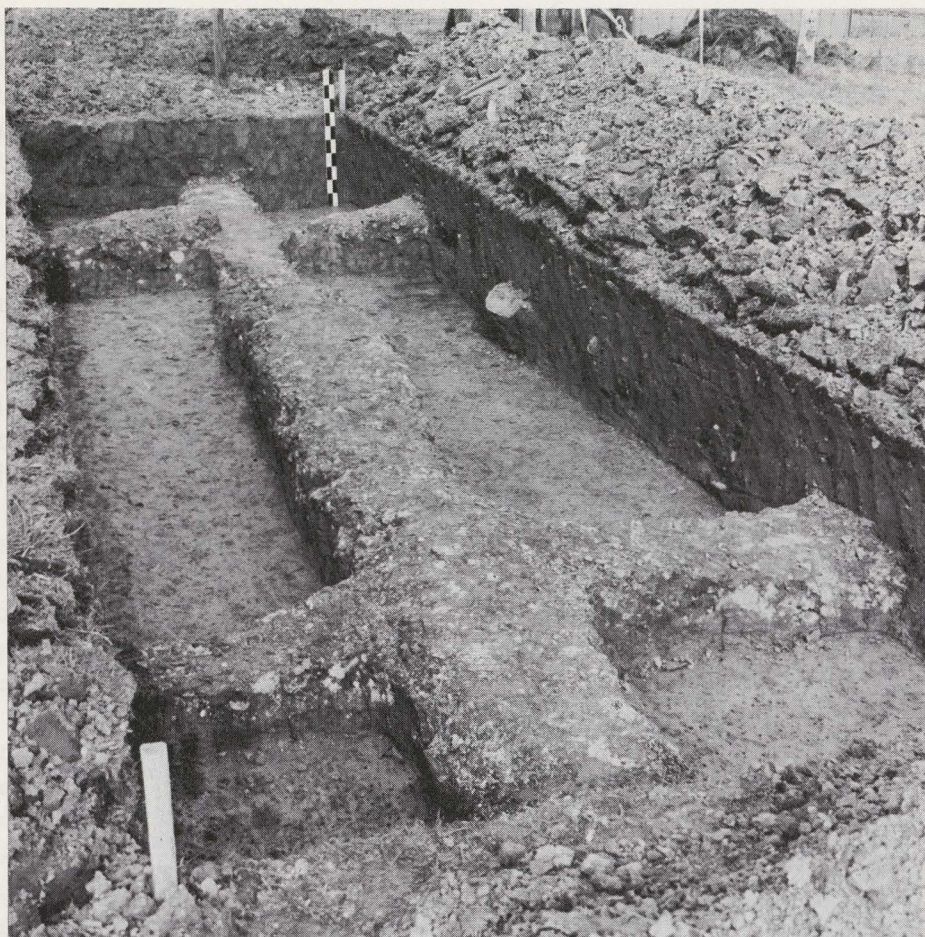
2. TWEEDE PERIODE

a. *De overblijfselen*

Alhoewel de gebouwen die tot deze periode behoren volledig zijn uitgebrouwen (afb. 4), is hun plan toch te reconstitueren aan de hand van de uitbraaksporen die zich meestal voordoen onder de vorm van greppels van min of meer gelijke breedte opgevuld met een humusrijk mengsel van steenbraak, dakpanfragmenten en kalkmortelresten. We onderscheiden in deze tweede periode de gebouwen A, B, C en D.

G e b o u w A (plan I en II)

Van dit gebouw ligt slechts een gedeelte in het bereik van het opgravings-terrein: namelijk een 150 m lange vleugel die zich volgens een noordwest-zuidoost as uitstrekt op de percelen 294f, 297d en 297. De zuidoost-vleugel, waarvan slechts de aanzet kon worden vastgesteld, ligt voor het grootste gedeelte onder de bebouwde gronden van perceel 298. Verder kon de juiste begrenzing van dit gebouw aan de noordwest-zijde niet worden nagegaan,

Afb. 4. — Overblijfselen van muurwerk van gebouw A (Plan II, 12).

omdat de overblijfselen op deze plaats door een latere leemafraving zijn verstoord.

Op plan II is een uittreksel van het opgravingsplan weergegeven, alsmede een volledige doorsnede van gebouw A (profiel c-d). Het opgegraven pand van het gebouw bestaat uit een dubbele rij van naast mekaar liggende ruimten, aan weerszijden geflankeerd door een portiek. De breedte van het gebouw bedraagt 13 m en wordt bepaald door de twee buitenmuren; een middenmuur deelt dit pand in twee ongelijke delen waardoor de reeks vertrekken aan de noordoost-zijde een diepte hebben van 4,75 m (binnenwerks gemeten) en deze langs de zuidwest-kant 6,50 m. De dwarswanden, weerszij van de binnenmuur, zijn meestal niet in mekaars verlengde gebouwd, waardoor het geheel het uitzicht krijgt van asymmetrisch geschikte ruimten. Hierdoor verschilt dan ook

enigszins de breedte van de binnenkamers die plaatselijk varieert van 4,75 tot 4,25 m, binnenwerks gemeten. De vierkante pijlers van de portieken meten aan de basis 0,70 m (afb. 6) en bevinden zich juist tegenover de overeenkomstige dwarsmuren van het gebouw. De diepte van deze overdekte galerij moet ongeveer 3,20 m bedragen hebben. De totale breedte van dit pand, beide galerijen inbegrepen, bedraagt dus 21 m. Een portiek schijnt niet bestaan te

Afb. 5. — Bestrating langs de noordoostgevel van gebouw A, met pilaster (Plan II, 8).

hebben langs de zuidoost-gevel van het gebouw; een losse steenpakking van 0,80 m breedte, aangebracht op het oude oppervlak, beschermde hier de muurbasis tegen het afdruipend water, dat verder afgeleid werd naar een regelmatig uitgegraven sloot op 5,50 m van het gebouw. Dit tweede pand dat haaks op het eerste verloopt is eveneens in vertrekken ingedeeld.

De uitbraaksporen, zowel van de langsmuren als van de dwarsmuren, zijn 50 tot 80 cm breed en reiken doorgaans tot een diepte die, al naar gelang de samenstelling van de ondergrond (oude kuilen), schommelt tussen 0,70 m en 1,60 m. In de vulling ervan komen hoofdzakelijk steenslag, witgele kalkspecie en tegulaefragmenten voor terwijl, vooral in de uitbraak van de binnenmuren, plaatselijk veel roodverbrande huttenleem en houtskool verspreid liggen; dat zou er kunnen op wijzen dat het middenbeschot, in tegenstelling tot de buitenmuren, bestond uit een laag sokkelmuurtje, waarop verder een houten vakwerk was aangezet.

Onder de westelijke galerij is tegen de buitenmuur een half rond uitbraakspoor zichtbaar van 0,94 m diameter (plan II, 17); de betekenis van deze constructie is moeilijk te verklaren. Op deze plaats bevinden zich precies twee oudere afvalkuilen (1e periode) van 4 m diepte, zodat het geheel misschien als een versteviging voor de erboven opgetrokken muren fungeerde. Geen enkel spoor van bevloering werd aangetroffen.

Aangezien van dit gebouw geen muurwerk in situ bewaard bleef, is het niet meer mogelijk de onderlinge verhouding van de muren vast te stellen en eventuele bouwperioden te onderscheiden. Het verspringen van de dwarsmuren in dit pand zou er kunnen op wijzen dat b.v. de noordoostflank in een latere periode is toegevoegd; het ziet er echter naar uit dat heel het complex ineens tot stand kwam; ten hoogste zou men kunnen veronderstellen dat de portieken in een latere fase werden aangebouwd, aangezien de pijlers ervan in een reeds bestaande bestrating werden aangezet, bestrating die waarschijnlijk reeds bij de steenbouwfase behoort. Dit wegdek, bestaande uit silexblokken en grind werd in verscheidene zoeksleuven aangesneden (plan II, 5, 6, 8, 9 en afb. 5 en 6); de best bewaarde bekiezeling is deze langs de westzijde; ze is daar 2 m breed en wordt begrensd door een vrij brede en diepe afvoergeul (plan II, profiel c-d, a en c).

Van de eventuele deurdorpels of -posten der vertrekken was in fundering natuurlijk niets meer te merken; evenmin weten we met zekerheid iets af over de bevloering van de binnenruimten want nergens is enig overblijfsel van vloerbeton (opus signinum) teruggevonden. Men moet dus aannemen dat de gestampde leemlaag, die op enkele plaatsen is aangetroffen, waarschijnlijk de enige bodemverharding vormde, tenzij daarop ooit een houten vloer heeft gelegen. Anderzijds beschikken we over geen enkel gegeven dat ons kan inlichten over de binnenafwerking van het gebouw.

In één van de kamertjes van de zuidwest reeks (plan II, 10) werd een

Afb. 6. — Détailopname van één van de pijlers van de portiek rond gebouw A.

met losse stenen afgeboorde kuil met roodverbrande wanden aangesneden, deze kuil was in profiel vanaf de afbraaklaag afgestoken en gevuld met afbraakmateriaal en houtskool, alsmede een muntstuk van keizer Elagabalus (katal. nr 17).

Hoger reeds hebben we gezegd dat het niet meer mogelijk was na te gaan hoe ver zich dit bouwwerk uitstreckte in noordwestelijke richting; hier waren alle muurresten grondig verstoord door een latere afgraving van het terrein tot op een diepte van meer dan 2,25 m (plan II, 1); het gaat hier waarschijnlijk om een leemgroeve (pannenbakkerij?), die vrijwel gans het terrein tot tegen

de gebouwen B en C beslaat en die, blijkens het daarin gevonden materiaal, uit latere tijd dateert.

Het ziet er echter naar uit dat het hier besproken pand een voorgevel had die te zoeken valt op het noordwestelijk gedeelte van perceel 294f, namelijk tegen de romeinse weg naar Bavai. Gans het gebouw schijnt trouwens gericht te zijn naar deze baan; de uitgebroken muurresten die bij de aanleg van de Wijschool (1972) (plan I, E) zijn ingetekend en die identiek zijn met de hierboven besproken overblijfselen, zouden kunnen laten veronderstellen dat we hier te doen hebben met de resten van één en hetzelfde complex; dit laatste zou dan een lengte bereiken van bij de 225 m. Het is bovendien mogelijk dat deze vleugel slechts een deel vormt van een groter geheel; het verloop van de achtergevel zou hierop kunnen wijzen. Het algemene grondplan zou dan met een derde vleugel kunnen worden vervolledigd, vleugel evenwijdig aan de eerste (gebouw A); deze kan gelegen hebben ergens in de bebouwde percelen 298 en 299 of onder de huidige Lindestraat: de hier in 1971 opgetekende grondmuren (plan I, F) vertonen immers een opvallende gelijkenis met het overige bouwwerk en dit zowel wat schikkingen betreft, als de aard van het materiaal: een dubbele rij van een reeks naast mekaar liggende ruimten met dezelfde afmetingen schijnen hier een onderdeel te vormen van een overeenkomstig pand. Tot hetzelfde complex behoren misschien eveneens de zeer vage sporen die aan het licht kwamen in de zoekseuf, aangelegd in de smalle uitloper van perceel 297d (richting Lindestraat) aan de noordwestrand van perceel 298 (afb. 2).

Jammer genoeg ontbreken te veel gegevens om een aanvaardbaar grondplan te kunnen samenstellen; uit het geheel van de gedane vaststellingen zou echter kunnen blijken dat het opgegraven gedeelte van gebouw A slechts de noordoostelijke vleugel is van een zeer uitgestrekt bouwwerk.

G e b o u w B (plan III)

Dit gebouw, gelegen ten Noorden van gebouw A en gedeeltelijk hiernaar gericht, strekt zich uit over de percelen 292e en 324 (afb. 2); het is rechthoekig van vorm, 27,50 m lang en 22,75 m breed. Het werd onderzocht bij middel van zes evenwijdige sleuven en vijf dwarsseufjes. Het gebouw omvat twee overdekte woonruimten gescheiden door een binnenplein. De noordelijke en zuidelijke woonruimten, resp. 6,20 m en 7,25 m breed, zijn elk volgens eenzelfde schema in drie ongelijke vertrekken ingedeeld (a-b-c en f-g-h) van west naar oost onderscheidelijk 4 m, 6,20 m en 9,50 m lang; denkkelijk is deze indeling niet de oorspronkelijke, althans wat het gevelvertrek h betreft; dit laatste is door een dwarsmuurtje onderverdeeld in twee min of meer gelijke vertrekken h1 en h2, doch er zijn duidelijke aanwijzingen voor het bestaan van een oudere muur (plan III, 23), gesneden door de jongere gevefundering. Een donker, rechtlijnig spoor, sterk gelijkend wat vulling en uitzicht betreft op de

afwateringsgracht plan III, 2, komt vanuit het vertrek g en loopt door onder de muur van h1.

Ook vertrek a kan oorspronkelijk eenzelfde indeling hebben gehad: daar werd immers in de westhoek van het vertrek een kuil vastgesteld, plan III, 22, met verticale wanden in de zuivere klei uitgestoken tot op een diepte van meer dan 2,75 m; de vulling van de kuil bestond onderaan uit een dikke laag donkere, modderige klei, gemengd met dierenbeenderen; daar deze kuil aansluit bij de muren van vertrek a, werd hij in dit laatste aangelegd; de juiste omlijning ervan werd niet vastgesteld.

Ook in het zuidoostelijk vertrek f werd een muurspoor vastgesteld, evenwijdig met de oostgevel, op een afstand van 1,30 m.

In de vertrekken b en c zijn de resten van stookplaatsen blootgelegd (plan III, 7-8); 8 bestond uit een reeks horizontaal gelegde dakpannen, gebed in roodverbrande leem; daarnaast was een grote kuil vol houtskool en aardewerkscherven (Plan II, profiel a-b, 8). De andere haard 7 was afgebakend door een dubbele rij vertikaal geplaatste dakpannen; bij deze haard hoort een kuil vol brandresten.

Wat het uitzicht van deze woonruimten betreft beschikken we slechts over enkele schaarse inlichtingen: vermoedelijk bestond de vloer uit een laag gestampte leem, zoals in vertrek b kon worden vastgesteld (plan II, profiel a-b). Rond vertrek a werden bovendien in de vulling van de funderingsgreppels fragmenten van beschilderde muurpleister aangetroffen: het gaat hier om ong. 2 cm dikke brokken fijne witgrijze mortel, waarop rode en gele strepen zijn aangebracht.

Tussen de hogervermelde vleugels ligt een open ruimte van 21,20 m op 10,30 m; de toegang tot deze koer bevindt zich in de noordwestgevel (plan III, 1); hij is 5,05 m breed, doch is voorzien van twee vierkante pijlerfunderingen, op 2,25 m van mekaar geplaatst. Tegen de achtergevel bevond zich een langwerpige ruimte 6, 4,60 m lang en 1,50 m breed door muurtjes omsloten en op de noordwestzijde verstevigd door twee ongeveer 60 cm uitspringende funderingen. Deze kleine smalle ruimte vormt, aan weerszijden, de vertrekken d en e; hierin bevinden zich, telkens in de as van de ruimte en op 1,80 m van de achterwand, vierkante pilasters van ca 50 × 50 cm; waarschijnlijk vormden zij een klein portiek.

In de binnenplaats bevindt zich een goed bewaarde drinkwaterput van 1,20 m doormeter (plan III, 3); hij is gebouwd in een droog verband van regelmatig gekapte silex- en zandsteenblokjes (afb. 7). Wegens het hoge grondwaterpeil, kon hij slechts leeggehaald worden tot een diepte van 4,75 m. In de vulling zijn, naast een hoeveelheid aardewerkfragmenten, een partij menselijke en dierlijke skeletresten aangetroffen (zie verder, bijlage). Het uitbraakspoor van een tweede put werd aangetroffen onder de verharding van het binnenplein, plan III, 5: het was een ronde, 2,40 m diepe kuil vol steen-

Afb. 7. — De waterput in gebouw B (plan III, 3).

braak. Bijna in de as van de frontale doorgang loopt een 0,80 m brede greppel (pl. III, 2) waarvan de randen opvallend veel steen- en dakpanfragmenten bevatten; het betreft hier vermoedelijk een (overdekt) kanaaltje dat het water vanaf de put buiten het gebouw leidde. In de vierhoekige kuil 14 nabij put 3 stond misschien de putzwengel. Vóór de noordwestgevel van het gebouw, in de sleuven I en II, werden een reeks kleine uitbraaksporen vastgesteld, ongeveer evenwijdig met de gevel, op een afstand van 1,50 m; hun onderlinge afstand mag, volgens aanduidingen in sleuf I, op 3,20 m worden geschat; het is niet uitgesloten dat het hier gaat om een overdekt portiek, zoals dat het geval schijnt te zijn bij het belendend gebouw C.

Langs west-, noord- en oostzijde was gebouw B omgeven door een bestrating; deze langs de noordflank is het best bewaard; zij is 1,80 m breed en

bestaat uit een laag grove silexblokken bedekt met een laag fijn grind (plan II, profiel a-b, e). Langs de oostflank werd de bekiezeling gevolgd bij middel van boringen¹; zij verdwijnt geleidelijk ter hoogte van vertrek e. Langs de voorzijde van het gebouw, doch niet helemaal evenwijdig ermee, is eveneens een ca 4 m breed kiezelpad aangesneden (sleuf I). Het loopt in de richting van gebouw A, waar het schijnt aan te sluiten met het wegdek langs de galerij (plan I). Noord-oostwaarts vervoegt dezelfde weg de bekiezeling die B en C scheidt.

Op enkele plaatsen in en om het gebouw zijn niet nader te bepalen grondsporen, zoals leemgreppels en uitbraakgroeven vastgesteld; één van deze laatste lijkt ons meldenswaard: het betreft de kuil plan III, 10, in de klei uitgestoken tot op een diepte van 1,45 m en opgevuld met silexblokken en stukken grijze mortel; de kuil, denkelijk rechthoekig van vorm, is 2,50 m lang; hij is gericht op gebouw A, juist tegenover een pijler van de noordoostgalerij en vormt de verbinding tussen A en B, misschien een aanduiding voor het bestaan van een toegangspoort naar de oostelijke sector van het complex.

Gebouw C (Plan III)

Dit smal, rechthoekig gebouw is, buitenwerks, ongeveer 13,50 m lang en 8 m breed; het was aangezet in de verlenging van gebouw B; de afstand tussen dit laatste en gebouw C bedraagt 2,70 m; deze ruimte wordt ingenomen door de hogervermelde kiezelweg. De funderingen, dieper aangezet langs de westkant, tekenen zich af als een humeus spoor tegen de zuivere leem van de eronder liggende egalisatielaag (plan II, profiel a-b); zij bevatten grint en panfragmenten en ook tweërlei soort kalkmortel: een harde grijze specie doorspekt met fijne keitjes en een zachte geelwitte mortel.

Door een reeks dwarsmuren wordt het gebouw in een aantal kleinere ruimten ingedeeld; deze kunnen wij in twee reeksen onderbrengen: een noordwestelijke gevelpartij en een groter, ten zuidoosten hierbij aansluitend geheel. De gevelpartij is door twee dwarsmuurtjes in drie ruimten ingedeeld; de centrale ruimte, slechts 1,20 m breed, is denkelijk de ingang; de zijvertrekken zijn elk 3 m breed (binnenwerks); hun diepte kon niet worden bepaald daar de gevel niet juist kon gesitueerd worden; gezien de ligging tussen twee sleuven kan deze diepte niet groter zijn geweest dan 2,80 m. Op te merken valt, dat deze gevelpartij breder is dan het andere gedeelte van gebouw C: er werd inderdaad in de noordhoek een verspringing van ongeveer 60 cm vastgesteld; de bewaringstoestand van het bouwspoor is hier echter uiterst slecht zodat geen precieze afmetingen konden worden ingetekend. In beide zijvertrekken werden oudere afvalputten aangetroffen, waarvan één — 16 — door de latere funderingsgreppel was gesneden: zij bevatten dierenbeenderen en scherven

¹ Op plan III aangeduid door cirkeltjes; deze met kruisarcering wijzen op positief resultaat.

van vaatwerk en zijn een goed dateringselement voor de aanleg van gebouw C (z. verder). Het oostelijk deel van gebouw C, dat een rechthoek vormt van 9 m op 6,80 m (binnenwerks) is door een langsmuur in twee ongelijke ruimten ingedeeld: langs de noordkant een smalle, 1,60 m brede gang, ernaast een grotere, misschien open ruimte; in de zuidelijke hoek van deze laatste bleef echter een 3,30 m lang funderingsfragment bewaard; het bevindt zich op 1,60 m afstand van de zuidmuur, d.w.z. eenzelfde afstand als deze langs de noordwand. Men heeft de indruk dat, bij de aanleg, een symmetrische indeling was gepland van deze ruimte in drie beuken, een 2,25 m brede middenbeuk en twee smallere, 1,60 m brede zijbeuken. Het is niet uitgesloten dat het geheel oorspronkelijk was overdekt.

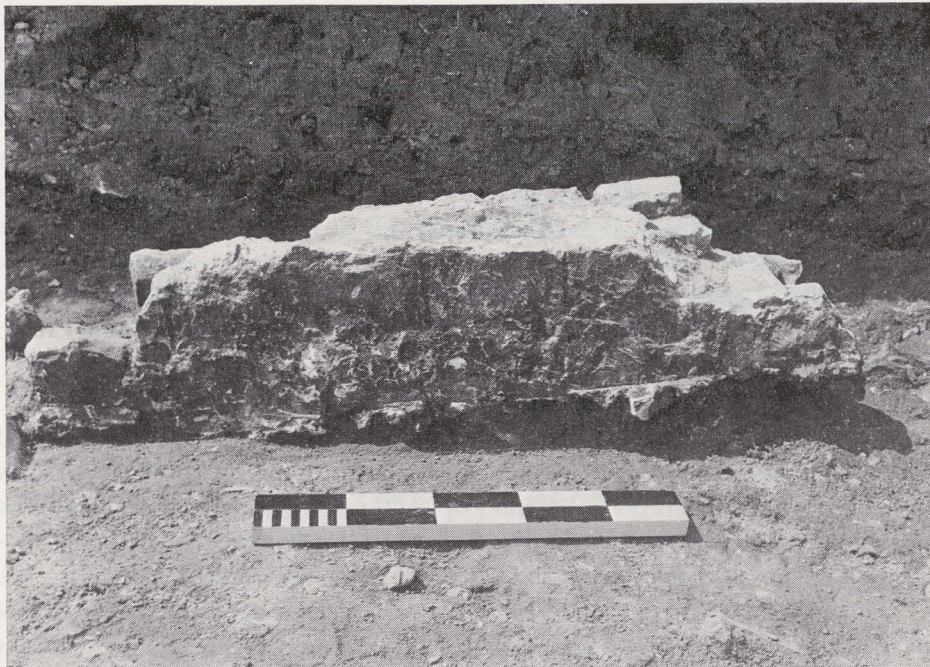
In de centrale ruimte bevond zich een kleine stookplaats (pl. III, 17): ronde kuil, van 60 cm diameter met roodverbrande wanden, opgevuld met houtskool en aardewerkfragmenten (z. verder). Het is best mogelijk dat gebouw C aan de frontzijde een portiek bezat: op 2,50 m afstand van de gevel zijn de resten gevonden van een drietal pilasters (plan III, 18); ze liggen in de verlenging van een pijlerblok vóór de noordoostmuur van gebouw B (pl. III, 20).

De centrale pijler ligt ongeveer in de as van de ingang, de beide andere op 3,25 m afstand, in het verlengde van de buitenmuren van C; het gaat hier om vierkante naar gebouw C gerichte kuiltjes van 30×30 cm en 22×22 cm, opgevuld met kiezel en aarde; hun diepte reikt maximaal tot – 83 cm. Een vierde gelijkaardige kuil ligt 50 cm westwaarts; de functie van deze kuil is niet duidelijk; misschien kan hij in verband gebracht worden met een fragment goed gemetseld muurwerk (plan III, 19) aangezet op een rechthoekige steenvulling twee meter lang en ongeveer 1,50 m breed; deze fundering waarvan de bovenkant op peil – 87 ligt bestaat uit een losse opeenhoping van silexblokken gestort in een in de zuivere klei vertikaal uitgestoken kuil tot op een diepte van meer dan – 200! Het muurfragment, hoewel schuin verzakt, schijnt nog in situ bewaard; het is 40 cm breed, 1,20 m lang en ca 20 cm hoog; het is stevig gemetst in gele mortel en biedt een parement in regelmatig gekapte bloksteentjes met brede, met het ijzer schuin aangestroken en onderlijnde voegen (afb. 8).

Gebouw D (plan III)

Dit gebouw bevindt zich ten zuidoosten van gebouw C, ongeveer in het verlengde ervan; een ca 1,60 m brede gang scheidt beide; in het midden, bijna in de as van D, bevindt zich een kleine vierkante pijlerfundering.

De overblijfselen van D bestaan uit een reeks paalgaten en smalle funderingsgreppels. Het gaat hier om een houten gebouw waarvan de buitenwanden kunnen worden gelokaliseerd aan de hand van twee rijen vierkante paalsporen ($0,25 \times 0,30$ m), die blijkbaar 1,20/1,50 m van mekaar staan. Langs de noordwestzijde zijn de paalsporen verbonden door een 0,30 m brede greppel

Afb. 8. — Het muurfragment vóór gebouw C (plan III, 19).

waarin nog enkele verkleuringen van vergaan hout zichtbaar waren. In de as van het gebouw bevinden zich evenwijdige greppels, 1,50 m van mekaar. Te oordelen naar de vlekken verbrande leem en houtskool die zowel in de paalkuilen als in de greppels zijn aangetroffen, moet het een vakwerkbouw zijn geweest. Misschien was deze 6,50 m brede constructie langs de zijwanden open; de werkelijke lengte ervan — minstens 10 m — kon niet bepaald worden omdat ze langs de zuidoostkant verder reikt dan het opgravingsareaal. Langs het gebouw B wordt het gebouw begrensd door een 0,65 m brede afvoersloot, langs de bestaande bestrating aangelegd.

Ook onder dit gebouw zijn een aantal oudere afvalkuilen uit de 1e periode ontdekt; een meer recente stortgroeve, (plan III, 21), vol afbraakmateriaal, bevindt zich langs de noordoostflank.

b. Datering

Zoals hoger reeds werd vermeld, blz. 14, zijn de gebouwen uit de eerste periode omstreeks het einde van de eerste eeuw in onbruik geraakt. Kort daarop werd het terrein, met het oog op de nieuwbouw, zorgvuldig geëffend en bedekt met een laag zuivere leem. Deze egalisatielaag nog zeer dun onder gebouw A, doch dikker onder B en C (profiel, plan II), waarin de meeste

funderingen van de latere gebouwen zijn gegraven, fungeert bijgevolg als een terminus post quem voor de aanleg van de constructies uit de tweede periode.

Voor de bewoningsperiode van gebouw A zijn vooral de archaeologica belangrijk die aangetroffen werden in de greppels langs westportiek en zuidgevel en verder ook in de lagen aangetroffen boven de vloer in sommige vertrekken. Enkele vondstcomplexen zijn aangeduid in stratigrafisch verband op profiel c-d (plan II): het is vooral de vulling van gracht a die belangwekkend materiaal heeft opgeleverd: 67B 151, 154, 159, 161, 163-164 resp. pl. III, 4, 2, XIV, 4, XII, 8, VIII, 7 en 15: onder de versierde terra sigillata noteren we vooral de fragmenten van kommen van het type Drag. 37 uit midden- en oostgallische werkplaatsen (pl. III, 2-4, pl. IV, 2, 7). Ook het stempel pl. V, 25 en het fragment van een mortarium pl. V, 11 horen hierbij. Voor het gewoon aardewerk zijn het de fragmenten pl. VI, 4, pl. IX, 5, 22, pl. X, 5, 12, 16 en 27 en ook de kruiken met cilindervormige tuit pl. VIII, 13-15 die kenmerkend zijn voor de IIe en de eerste helft van de IIIe eeuw. Verder behoren nog tot dit ensemble: het beschilderd bord pl. VIII, 7, het glasfragment pl. XIV, 4 en de bronzen knop pl. XII, 8. Vermelden we hier ook de bronzen fibula pl. XII, 2, aangetroffen onder de kiezelweg aangelegd tussen de gebouwen A en B; dit stuk kan best in de eerste helft van de IIe eeuw worden gesitueerd.

Een waardevolle vondst is de munt (nr 17) van keizer Elagabalus die uit de stookplaats stamt van één der vertrekken (plan II, 10); deze munt is het jongste stuk dat in situ is aangetroffen. Het bronzen muntje (nr 19) uit de tweede helft van de IIIe eeuw, werd in de vulling van een uitgebroken muur gevonden.

De terminus ante quem voor gebouw A is de leemgroeve die het noordwestelijk gedeelte ervan vernielde: het daarin gevonden materiaal is over het algemeen vrij laat, o.a. het sigillata-fragment pl. IV, 1, twee munten van Hadrianus (nrs 12-13), de scherven pl. X, 13, pl. XI, 2 en als jongste stuk de hybride munt (nr 18) van Gordianus III-Philippus II uit het midden van de IIIe eeuw. De afwezigheid van laat-Romeins en middeleeuws materiaal¹ laat echter veronderstellen dat de leemgroeve ouder is.

Van de gebouwen B en C geeft het profiel a-b (plan II) een gedeeltelijke doorsnede: de kuil nabij de haard 8 leverde enkele sigillata-fragmenten (70 A 8-11: pl. IV, 6, V, 16), terwijl uit de woonlaag van gebouw C munten van Hadrianus (70 A 4), Marcus Aurelius (70 A 5) en de sigillata-scherven 70 A 1 (pl. V, 5) en 70 A 7 (pl. V, 27) stammen. Bovendien werd in gebouw B nog materiaal aangetroffen in haardkuilen en waterputten: als versierde terra sigillata hebben we de stukken pl. II, 6-7 en pl. IV, 4, 6, 8; het zijn produkten uit midden- en oostgallische officinae die vanaf het begin van de IIe tot in de

¹ Twee middeleeuwse munten werden gevonden in de oppervlakte laag en komen niet in aanmerking voor de datering van de leemgroeve (inv. 69 TON 25): het betreft munten van de Prinsbisdommen Erard de la Marck (1505-1538) en Jan-Lodewijk van Elderen (1688-1694).

IIIe eeuw bedrijvig waren. Eenzelfde tijdsbeeld weerspiegelt de gewone sigillata met vormen als pl. V, 1, 3, 7, 10 en vooral de pottenbakkersmerken pl. V, 13, 16, 18, 19, 23 en 24.

Ook het gewoon aardewerk is typisch voor deze periode, o.a. de kommen en kookpotten met dekselgeul (pl. IX, 8, 9, 16, 17, 18, 20), de wrijfschalen (pl. XI, 1, 3), de kruikfragmenten (pl. VIII, 16), de zgn. Tongerse bekers (pl. X, 9) en de kookpotten en borden (pl. IX, 1, pl. X, 10, 11, 15). Tenslotte zijn er nog twee munten nl. het stuk nr 9, (Domitianus?) gevonden in de kiezels van de binnenplaats en nr 14 (Hadrianus?), uit het vertrek g.

De hierbovenvermelde archaeologica schijnen erop te wijzen dat gebouw B samen met het complex A werd opgericht en tijdens dezelfde periode in gebruik was. Onder beide is ten andere dezelfde egalisatielaag van leem aangetroffen.

Dit laatste is ook het geval voor gebouw C, hoewel deze constructie van latere datum schijnt blijkens de eronder liggende afvalput, plan III, 16; het materiaal uit deze stortgroeve dateert vrij laat: o.a. kommen en kookpotten met dekselgeul (pl. IX, 6, 7, 11, 14, 19, 21), de Tongerse bekers (pl. X, 6-8) en het amfoorfragment (pl. XI, 14); gebouw C blijkt dus niet vóór het midden van de IIe eeuw opgericht. Onder de aangestampte vloer lag trouwens een munt van Hadrianus (nr 11). In de haard van het gebouw (pl. III, 17) en op de vloer zijn volgende stukken aangetroffen: de munten nr 10 (Traianus) en 16 (Marcus Aurelius), het sigillata-bord pl. V, 5, het stempel pl. V, 27, de randfragmenten van wrijfschalen pl. X, 26, XI, 4 en de kookpot pl. IX, 15. Het betreft hier dus vondsten die globaal thuishoren in de tweede helft van de IIe eeuw. Indien het nog bewaarde muurfragment plan III, 19, aangetroffen vóór de westgevel van gebouw C, werkelijk tot dit laatste behoort, dan zou een technische bijzonderheid, nl. het met het ijzer onderlijnen van de voegen, een datering volop in de IIe eeuw kunnen bevestigen.

Voor het houten gebouw D beschikken we over geen stratigrafische betrouwbare stukken; nochtans ligt het voor de hand dat het wegens zijn ligging t.o.v. gebouw C, hierbij aansluit. Zo het materiaal uit de afvalgroeven, oostelijk ervan (plan III, 21) wat te maken heeft met deze constructie, dan dateert deze uit dezelfde periode als gebouw C. Het zijn de fragmenten pl. V, 28, VIII, 8 en X, 17, alle uit de tweede helft van de IIe eeuw.

Wanneer we nu alle gegevens betreffende deze steenbouwfase samenvatten dan stellen we vast, dat alle gebouwen aangezet werden in een min of meer dikke leemlaag, die als egalisatielaag over de oudere houten gebouwen werd gespreid; deze laag werd aangebracht blijkens het er onder aangetroffen materiaal, ten vroegste in het laatste kwart van de Ie eeuw van onze tijdrekening.

Het is vooralsnog moeilijk na te gaan of deze klei werd aangebracht als gevolg van graafwerken voor de stadsgrachten, die in de loop van de IIe eeuw werden aangelegd (z. verder p. 55); deze veronderstelling mag niet a priori

worden geweerd, te meer daar duidelijk te merken is in de profielen dat de laag dunner wordt naargelang men zich van de stadsgrachten verwijderd en er een streven waar te nemen valt om een horizontaal vlak te bekomen. Bovendien werden nergens tussen de grachten overblijfselen aangetroffen van oudere stenen constructies aansluitend bij het hier behandelde complex.

De gebouwen C en D schijnen ingeplant, rekening gehouden met de reeds bestaande grachten. Het is natuurlijk best mogelijk dat de verschillende gebouwen niet ineens werden opgericht; hoger reeds wezen we op de mogelijkheid dat de gebouwen C en D na A en B werden aangelegd.

Daar nergens in deze zone materiaal uit het einde van de IIIe en uit de IVe eeuw werd aangetroffen, mag wel worden aangenomen dat gans dit complex kort na het midden van de IIIe eeuw werd verlaten en opgegeven.

II. Archaeologica

LIJST VAN DE AFGEKORTE GECITEERDE LITERATUUR

- BREUER: J. BREUER, *Les objets antiques découverts à Ubbergen près Nimègue*, Oudheidkundige Mededelingen, N.R. XII, 1931.
- Camulodunum: HAWKES-HULL, *Camulodunum*, Reports of the Research Comm. of the Soc. of Ant. of London, n° XIV, Oxford 1947.
- CHANTRAINE: H. CHANTRAINE, *Die antiken Fundmünzen der Ausgrabungen in Neuss, Novaesium III*, Limesforschungen, B.8, Berlin 1968.
- CURLE: J. CURLE, *A Roman Frontier Post and its People. The Fort of Newstead in the Parish of Melrose*, Glasgow 1911.
- DRAGENDORFF: H. DRAGENDORFF, *Terra Sigillata*, Bonn. Jahrb. 96, pp. 18-155 en 97, pp. 54-163, Bonn 1895-96.
- DÉCHELETTE: J. DÉCHELETTE, *Les vases céramiques ornés de la Gaule Romaine*, Paris 1904.
- Elewijt: F. VAES-J. MERTENS, *La céramique gallo-romaine en terre sigillée d'Elewijt*, Arch. Belgica 12, Brussel 1953.
- FÖLZER: E. FÖLZER, *Die Bilderschüsseln der Ostgallischen Sigillata-Manufakturen*, Römische Keramik in Trier I, Bonn 1913.
- GOSE: E. GOSE, *Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland*, Beiheft Bonn. Jahrb. I, 1950.
- HERMET: F. HERMET, *La Graufesenque*, Paris 1931.
- HOLWERDA: J. H. HOLWERDA, *De Belgische waar in Nijmegen*. Beschrijving van de verzameling van het museum G. M. Kam te Nijmegen, 1941.
- ISINGS: C. ISINGS, *Roman Glass from dated Finds*, Arch. Traiectina II, Groningen 1957.
- KARNITSCH: P. KARNITSCH, *Die Reliefsigillata von Ovilava*, Linz, 1959.
- KNORR I: R. KNORR, *Töpfer und Fabriken verzierter Terra Sigillata des ersten Jahrhunderts*, Stuttgart, 1919.

- KNORR II: R. KNORR, *Terra Sigillata-Gefässe des ersten Jahrhunderts mit Töpfernamen*, Stuttgart, 1952.
- KNORR III: R. KNORR, *Die verzierten Terra Sigillata-Gefässe von Cannstadt und Köngen-Grinario*, Stuttgart, 1905.
- NOVAESIIUM II: H. SCHÖNBERGER und H. G. SIMON, *Die Mittelkaiserzeitliche Terra Sigillata von Neuss Novaesium II*, Limesforschungen, B.7, Berlin, 1966.
- OSWALD, STAMPS: F. OSWALD, *Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata*, 1931.
- OSWALD, FIG.: F. OSWALD, *Index of Figure Types on Terra Sigillata*, Suppl. Ann. of Arch. and Anthr. XXIII, 1936.
- OSWALD-PRYCE: F. OSWALD and D. PRYCE, *An Introduction to the Study of Terra Sigillata*, London, 1920.
- RICKEN: H. RICKEN, *Die Bilderschüsseln der Kastele Saalburg und Zugmantel*, Saalburg Jahrbuch, VIII, 1934, pp. 130-183.
- RIC: H. MATTINGLY, E. SYDENHAM and C. SUTHERLAND, *Roman Imperial Coinage*, London, 1968.
- STANFIELD-SIMPSON: J. STANFIELD and G. SIMPSON, *Central Gaulish Potters*, London 1958.
- TONGEREN I: W. VANVINCKENROYE, *Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren*, Publ. Museum Tongeren 7, 1967.
- TONGEREN II: W. VANVINCKENROYE, *Gallo-Romeinse grafvondsten uit Tongeren*, Publ. Museum Tongeren 6, 1963.
- VAN DE WEERD: H. VAN DE WEERD, *Inleiding tot de Gallo-Romeinse Archeologie der Nederlanden*, Antwerpen, 1944.

a. Munten

1. (Inv.: 67B127); as. Augustus, Lyon, 10-14 n. C.
 Uit kuil onder gebouw A, plan II, 18.
 Vz.: TI.[CAESA]R [AVGVST. IMP]ERAT. VI[I]. Gelauwerd hoofd naar rechts.
 Klop: TIB. in rechthoek.
 Kz.: ROM.ET.AVG. — Altaar van Lyon. Klop: AV[G] in rechthoek.
 Cfr. RIC, 370; Chantaine, p. 14 (tweede reeks) en voor de kloppen, Pl. 1, 2 en 28.
2. (Inv.: 67Ton8); as. Augustus of Tiberius.
 Vz.: Hoofd naar rechts. Legende onleesbaar.
 Kz.: onleesbaar.
3. (Inv.: 69Ton34); as. Tiberius, Rome, 22-37.
 Vz.: [DIVVS] AVGVSTVS [PATER] — Hoofd van Augustus met stralenkroon naar rechts.
 Kz.: altaar tussen S.C., daaronder PROVID[ENT].
 Cfr. RIC, p. 95, 6.
4. (Inv.: 68C7); as. Tiberius-Claudius, Rome, 14-54.

- Vz.: M.AGRIPPA L.F. COS.III — Beeldenaar naar links.
Kz.: S.C. — Staande Neptunus met drietand en dolfijn.
Cfr. Chantraine, pp. 13, 68-69.
5. (Inv.: 70A30); as. Tiberius-Claudius, Rome, 14-54.
Vz.: M.AGRIPPA L.F.COS.III — Beeldenaar naar links.
Kz.: S.C. — Staande Neptunus met drietand en dolfijn.
Cfr. Chantraine, pp. 13, 68-69.
6. (Inv.: 67B107); dupondius. Nero; Rome, 54-68.
Uit kuil plan II, 17.
Vz.: IMP.NERO CAESAR AVG. P. MAX. TR. POT.P.P. — Gelauwerd hoofd naar links.
Kz.: SECVRITAS AVGVSTI, in het veld S.C. — Zittende Securitas naar rechts voor altaar en toorts.
Cfr. RIC, 287.
7. (Inv.: 70A13); denarius. Vespasianus, Rome 75.
Uit gebouw B, plan II, profiel a-b, kuil c.
Vz.: IMP. CAESAR VESPASIANVS[, legende buitenwaarts — Gelauwerd hoofd naar rechts.
Kz.:]PON.MAX. TR. P. CO[, zittende Securitas.
Cfr. RIC, 91.
8. (Inv.: 69Ton10); as. Vespasianus, Rome, of Lyon, 71.
Vz.:]VESP.[— Gelauwerd hoofd naar rechts.
Kz.: PAX[, in het veld S.C. — Pax staande naar links met tak en caduceus.
Cfr. RIC, p. 74, noot 493.
9. (Inv.: 70A27); sestertius, Domitianus (?).
In de kiezel van de binnenplaats van gebouw B.
Vz.: legende onleesbaar — Gelauwerd hoofd naar rechts.
Kz.: legende onleesbaar.
10. (Inv.: 70A41); dupondius, Traianus, Rome, 114-117.
In de haard van gebouw C, plan III, 17.
Vz.: IMP. CAES. NER. [TRAIANO OPTIMO AVG. GER. DAC. P.M. TR. P. COS. VI P.P.] — Hoofd met stralenkroons naar rechts.
Kz.: [SENATVS P]OPVL[VS QVE ROMANS], in het veld S.C. — Staande keizer met scepter op kolom, aan de basis twee arenden.
Cfr.: RIC, 679; Cohen, 398.
11. (Inv.: 70A4); sestertius. Hadrianus, Rome, 119-122.
Onder de vloer van gebouw C.
Vz.: IMP.CAESAR TRAIANVS HADRIAN[VS] AVG. P.M. TR. P. COS. III — Gelauwerd hoofd naar rechts.

- Kz.: MONETA [AVGVSTI], in het veld S.C. — Staande Moneta naar links.
Cfr. RIC, 586 C.
12. (Inv. 70Ton5); dupondius of as. Hadrianus, Rome, 134-138.
Uit de leemgroeve, plan II, 1.
Vz.:]NVS AVG.CO[— Gelauwerd hoofd naar rechts.
Kz.: In het veld S.C. — Keizer, in militaire kledij, staat naar rechts en houdt lans en parazonium (linkervoet op een krokodil).
Cfr.: RIC, 830.
13. (Inv.: 70Ton1b); sesterius. Hadrianus, Rome, 119-122.
Uit leemgroeve, plan II, 1.
Vz.: IMP. CA[— Gelauwerd borstbeeld naar rechts met draperie op linkerschouder.
Kz.: legende onleesbaar — Zittende Jupiter naar links, houdt Victoria (?) en lange scepter.
Cfr.: RIC, 561a.
14. (Inv.: 70A6); dupondius. Hadrianus (?).
Uit gebouw B, vertrek g.
Vz.: legende onleesbaar — Gelauwerd hoofd naar rechts.
Kz.: onleesbaar.
15. (Inv.: 69Ton2); dupondius. Faustina Maior, Rome, 141-161.
Vz.: DIVA FAVSTINA — Hoofd naar rechts.
Kz.: AETERNITAS, in het veld S.C. — Zittende Aeternitas naar links, wereldbol met phoenix in rechterhand en scepter in linkerhand.
Cfr. RIC, 1156.
16. (Inv.: 70A5); sestertius. Marcus Aurelius, Rome, 161.
Uit de woonlaag van gebouw C.
Vz.: [I]M[P.C]AES. M. AVREL. ANT[ONINVS AVG.] — Gelauwerd hoofd naar rechts.
Kz.: legende onleesbaar — Staande vrouwelijke figuur.
Cfr. RIC, mogelijk 804 of 812.
17. (Inv.: 68C6); antoninianus. Elagabalus, Rome 218-222.
Uit een stookplaats van gebouw A, plan II, 10.
Vz.: IMP. CAES. M. AVR. ANTONINVS AVG. — Hoofd met stralenkroon naar rechts, gedrapeerde buste.
Kz.: SALVS ANTONINI AVG. — Staande Salus met slang in armen.
Cfr. RIC, 138.
18. (Inv.: 70Ton1a); antoninianus. Hybride munt: Gordianus III — Philippus II.
Uit de leemgroeve plan II, 1.

Vz.: IMP.GORDIANVS PIVS FEL.AVG. — Borstbeeld naar rechts met stralenkroon, kuras en mantel.

Kz.: PAX AETERNA — Pax staande naar links, houdt tak en scepter.

Cfr. RIC, (voor keerzijde van Philippus II) 227 en 321 C.

19. (Inv.: 67Ton1a); aes.

Lokale munt uit de tweede helft der IIIe eeuw.

Vz.: onleesbaar — Hoofd of borstbeeld met stralenkroon naar rechts.

Kz.: onleesbaar.

b. *Terra sigillata*

Plaat I

1. (Inv.: 67B1-84-109).

Uit afvalkuil onder gebouw A, plan II, 17.

Drag. 29. Geelroze klei, dunne oranjeachtige deklaag, matglanzend. Pasta vertoont opvallend veel micapartikels. Reliëf goed gevormd. Verbrand. Zowel de fries als de benedenwand zijn versierd met golvende ranken en rosetten. De fries is aangevuld met langwerpige bladeren, terwijl de benedenhelft is voorzien van een combinatie van breednervige bladeren met slanke en fijne bloemknoppen.

Ofschoon deze ornamentiek typisch is voor de sigillata uit de Zuidgallische werkplaatsen, blijft het determinerend element van dit stuk voorzeker de aard van de gebruikte klei die karakteristiek is voor de vroegste produkten van Lezoux. In Noord-Gallië schijnen dergelijke stukken eerder zeldzaam te zijn.

Cfr. H. Vertet, *Céramique sigillée tibérienne à Lezoux*, Rev. Archéol., 1967, 2, pp. 255-286; H. Vertet, *Influence italique sur Lezoux d'après les fouilles de 1967*, Communicationes RCRF, 1967, 3-4, p. 31; H. Vertet, *Influence des céramiques italiques sur les ateliers arvernes au début du 1er siècle*, Rev. Arch. du Centre VII, 1968, pp. 23-34.

2. (Inv.: 70A15).

Drag. 29. Sterkglanzend, zuidgallisch.

Drieblad: Hermet, pl. 14, 60. Roset: pl. 15, 52. Combinatie van ranken en rosetten: pl. 36, 8 (metopen). Vertikale kralenbandjes: pl. 50, 51 en combinatie met roset: pl. 50, 53. Stijl van Albus: Knorr I, pl. 5 en Knorr II, pl. 2 en 80. Periode: Claudius-Nero.

3. (Inv.: 67B26-63).

Uit afvalput onder gebouw A, plan II, 17.

Drag. 29. Glanzend, zuidgallisch.

Combinatie van verschillende planten- en bloemenornamenten in metopen Hermet, pl. 91; Knorr II, pl. 8, A-B.

4. (Inv.: 69Ton5a).
 Drag. 29. Sterk glanzend, zuidgallisch.
 Wegens het ontbreken van gave versieringselementen zijn parallellen moeilijk aanwijsbaar. De combinatie van gebogen ranken, opgevuld met pijlpunten, schijnt voor het merendeel voor te komen bij pottenbakkers uit de periode Nero-Vespasianus: Knorr I, pl. 96, C; Knorr II, pl. X; Camulodunum, pl. 37, 21.
5. (Inv. 67B119).
 Uit afvalkuil onder gebouw A, plan II, 17.
 Drag. 29. Matglanzend, zuidgallisch.
 Knorr II, pl. 47, C.
6. (Inv.: 67B118). Herkomst als 5.
 Drag. 29. Glanzend, zuidgallisch.
 Griffioen: Knorr II, pl. 11C en 30D; Karnitsch, pl. 23, 1.
7. (Inv.: 68Ton3).
 Drag. 29. La Graufesenque.
 Knorr II, pl. 39, F (stijl van Modestus): 50-70 n. C.
8. (Inv.: 67B188).
 Drag. 29. Matglanzend, zuidgallisch.
 Ranken, pelikaan en eend. Knorr II, pl. 62 A (stijl van Virtus): Flavisch.
9. (Inv. 67Ton9b).
 Drag. 29. Sterkglanzend, zuidgallisch.
 Hermet, pl. 60, 8 en pl. 36, 27.
10. (Inv.: 67Ton7a).
 Drag. 29. Matglanzend, zuidgallisch.
 Knorr II, pl. 25, B (stijl van Frontinus): Domitianus.

Plaat II

1. (Inv.: 67B115).
 Uit afvalkuil onder gebouw A, plan II, 17.
 Fragment van een kom, type Drag. 29. Matglanzend, zuidgallisch.
 Knorr I, pl. 64, F (verwante stijl).
2. (Inv.: 70A31).
 Drag. 29. Matglanzend, zuidgallisch.
 Hartvormig blad: Hermet, pl. 12, 8; roset: pl. 15, 31; blad: pl. 7, 27;
 ranken: pl. 37, 9 en 35.
3. (Inv.: 69Ton12).
 Drag. 29. Matglanzend, La Graufesenque.
 Knorr II, pl. 58, S (Stijl van Senicio); Hermet, pl. 42, 8.

4. (Inv.: 67B77). Herkomst als 1.
Drag. 29. Matglanzend, zuidgallisch.
Knorr II, pl. 10, E: tweede helft Ie eeuw; Hermet, pl. 31, 23.
5. (Inv.: 67Ton9C).
Drag. 29. Matglanzend, zuidgallisch.
Lopende hinde: Knorr I, pl. 62, 2 en pl. 54, 6. Nero-Vespasianus.
6. (Inv.: 69Ton14).
Uit gebouw B.
Drag. 29. Glanzend, zuidgallisch.
Knorr II, pl. 32, B uit dezelfde vorm (of Labionis): 45-60 n. C.
7. (Inv.: 69Ton30b). Herkomst als 6.
Drag. 29. La Graufesenque.
Groot dubbelblad beurtelings boven en onder een golvende rank: Knorr I, pl. 60, B (stijl van Namus): 45-65 n. C.
8. (Inv.: 68C2). Herkomst als 1.
Drag. 29. Zuidgallisch.
Knorr II, pl. 34, C.
9. (Inv.: 67B9-16-27). Herkomst als 1.
Drag. 29. Matglanzend, zuidgallisch.
Karnitsch, pl. 9, 1; Knorr I, pl. 63, D (verwant).
10. (Inv.: 67B30). Herkomst als 1.
Drag. 29. Matglanzend, zuidgallisch.
Versiering afgestreken.
11. (Inv.: T67on14e).
Drag. 29. Matglanzend, zuidgallisch.
Hermet, pl. 38, 10-12.
12. (Inv.: 70A49).
Drag. 29. Matglanzend, zuidgallisch.
Combinatie van naar rechts lopende hond met plantenornament is typisch voor verscheidene pottenbakkers uit de Flavische tijd: Knorr I, pl. 57 en 83-84. Hangend drieblad: Hermet, pl. 31, C 22.
13. (Inv.: 68Ton11a).
Stijlkenmerken worden gevonden bij Frontinus, Knorr II, pl. 25, D. en bij Calvus, Knorr I, pl. 18, D: Nero-Domitianus.

P l a a t III.

1. (Inv.: 67B3).
Uit afvalkuil onder gebouw A, plan II, 17.
Drag. 30. Glanzend, zuidgallisch.

- Fijne eierband, gevleugelde Victoria met palmtak en spitsblad; dit laatste is typisch voor pottenbakkers uit de tweede helft van de Ie eeuw: Knorr I, p. 12, 5.
2. (Inv.: 67B154).
 Uit de gracht naast gebouw A, plan II, profiel c-d, a.
 Drag. 37. Bruinrode aarde, matglanzend, middengallisch.
 Diana met boog en hinde, roset langs parelband: Karnitsch, pl. 65, 1.
 Stijl van Cinnamus van Lezoux: laat-Antonijns.
 3. (Inv.: 70Ton6a).
 Drag. 37. Matglanzend, middengallisch, reliëf slecht gevormd.
 Deze zgn. vrije schikking van lopende dieren (leeuwen en herten) met in het veld kleine menselijke figuren en bladornamenten is typisch voor een reeks pottenbakkers uit de IIe eeuw. Stijlkenmerken worden gevonden bij Cinnamus: Karnitsch, pl. 77, 2; pl. 79, 6, Stanfield-Simpson, pl. 163, en bij Sacer: Stanfield-Simpson, pl. 82 en 84, 15 (pygmeë met speer).
 4. (Inv.: 67B151). Herkomst als 2.
 Drag. 37. Bruinrode aarde, matglanzend, middengallisch. Sommige reliëfs zijn afgestreken.
 Deze versieringselementen worden door verscheidene pottenbakkers van Lezoux gebruikt. De stijl en de metopenornamentiek is typisch voor Cinnamus en Doeccus, beiden laat-Antonijnse pottenbakkers.
 Figuur in medaillon: Oswald, Fig. 243; leeuw: Stanfield-Simpson pl. 162, 60; Venus: Oswald, Fig. 322 en Stanfield-Simpson, pl. 157, 5-159, 34-160, 39-162, 59; hond: Oswald, Fig. 1989a; reiger: Stanfield-Simpson, pl. 151, 62.
 5. (Inv.: 67Ton9a).
 Drag. 37. Lichtbruine aarde, matglanzend, zuidgallisch.
 Eierband is typisch voor de pottenbakkers van de tweede helft van de Ie eeuw: Oswald-Pryce, pl. 30. Hinde tussen twee uitstaande twijgen doet denken aan de stijl van Germanus: Oswald-Pryce, pl. X, 4 en Knorr II, pl. 28, E. Nero-Flavisch.
 6. (Inv.: 70A37).
 Drag. 37. Bruinrode aarde, glanzend, middengallisch.
 Versieringselementen komen voor bij verscheidene pottenbakkers uit de IIe eeuw. Figuur met hand op hoofd: Déchelette, fig. 45, p. 13; blad met gekromde stengel: Stanfield-Simpson, fig. 44, 8 en 34.
 7. (Inv.: 70A36).
 Drag. 37. Bruinrode aarde, glanzend, middengallisch. Sierstempels onduidelijk gevormd.
 Leeuw: Déchelette, 784 (Lezoux), Oswald, Fig., 1502 (Lezoux);

boompje: Stanfield-Simpson, fig. 22, p. 163; heraldische lelie: Stanfield-Simpson, p. 236, fig. 40,11; vijflobbig blad: Stanfield-Simpson, fig. 10, 43 en fig. 7, 26; combinatie van leeuw en blad: *Antiq. Journal* 1927, p. 171, fig. 5, 13. Stijlkenmerken zijn typisch voor pottenbakkers (meestal uit Lezoux) uit de periode: Traianus-Hadrianus.

Plaat IV

1. (Inv.: 67Ton13).

Uit de leemgroeve, plan II, 1.

Drag. 37. Oranjeachtige aarde, matte en orangerode deklaag praktisch verdwenen. Oostgallisch.

Typisch produkt van Lavoye: 120-200 n.C. Hert: Ricken, pl. XIII, 27; rozet: *ibid.*, pl. XIII, 3; Panmasker: Elewijt, pl. X, 14 en P. de Schaetzen-M. Vanderhoeven, *La Terra Sigillata à Tongres*, Bull. Inst. Arch. Liégeois LXX, 1953/54, pl. 44, 3a.

2. (Inv.: 67B153).

Uit de gracht naast gebouw A, plan II, profiel c-d, a.

Drag. 37. Orangerode aarde, matglanzend, oostgallisch.

Een typisch produkt van Lavoye: IIe eeuw.

Ricken, pl. XII (eierband C): Venus 34 en plantenornament 36.

3. (Inv.: 70A12).

Uit gebouw B, profiel a-b, c.

Drag. 37. Glanzend, zuidgallisch.

Eierband met drielobbige steel is over het algemeen ook kenmerkend voor de vroegste kommen van dit type: Oswald-Pryce, pl. XXX.

4. (Inv.: 69Ton19).

Uit gebouw B.

Drag. 37. Bruine aarde, matte deklaag is plaatselijk verdwenen, oostgallisch.

Een typisch produkt van Blickweiler: 110-160 n. C.

Hert: R. Knorr-F. Sprater, *Die westpfälzischen Sigillata-Töpfereien von Blickweiler und Eschweilerhof, Speier am Rhein*, 1927, pl. 79, 4; boompje: *ibid.* pl. 80, 28; rozet: *ibid.* pl. 81, 38 en 67; Venus: *ibid.* pl. 72, 15; eierband: *ibid.* pl. 82, 30; knopen: *ibid.* pl. 81, 57-58.

5. (Inv.: 67B94).

Uit de afvalput onder gebouw A, plan II, 17.

Drag. 37. Glanzend, zuidgallisch.

Eierband en konijn: Karnitsch, pl. 20, 3. Domitianus-Nerva.

6. (Inv.: 70A10).

Uit gebouw B, kuil naast haard 8, plan III, 8.

- Drag. 37. Oranjebruine aarde, matglanzende deklaag is licht afgeschilferd. Oostgallisch (La Madeleine). Eerste helft IIe eeuw.
Randmotief: Ricken, pl. VII, 11 en Fölzer, pl. II, 35; Venus: Novaesium II, pl. 6, 198, Fölzer, pl. XXV, 27, Ricken, pl. IX, 1.
7. (Inv.: 68C14). Herkomst als 2.
Drag. 37. Bruinrode aarde, glanzend, middengallisch.
Konijn: Oswald, Fig., 2057A (Lezoux), Traianus-Antoninus; Hercules: Oswald, Fig., 760 (Lezoux), Traianus (?).
8. (Inv.: 69Ton21a).
Uit gebouw B.
Drag. 37. Oranjegele aarde, matte deklaag. Reliëfversiering onduidelijk afgevormd. Het kruismotief is typisch voor de officinae uit de Argonnen, vermoedelijk van Lavoye (120-200 n. C.): G. Chenet-G. Gaudron, *La Céramique sigillée d'Argonne des IIe et IIIe siècles*, Gallia (suppl. VI), 1955, fig. 55, M; fig. 59, L; fig. 61B en Q en fig. 63, 1 (Lavoye). Zie ook Ricken, pl. XIII, 53-54.

Plaat V

1. (Inv.: 69Ton1).
Drag. 38. Oranjeachtige aarde, zacht baksel, oranjerode deklaag praktisch verdwenen.
Gose, type 60: einde IIe-eerste helft IIIe eeuw.
2. (Inv.: 67B32-72).
Uit afvalput onder gebouw A, plan II, 17.
Drag. 24-25. Sterkglanzend, stempel afgebroken, La Graufesenque.
Oswald-Pryce, pl. XL: Ie eeuw.
2. (Inv. 67B32-72).
Uit afvalput onder gebouw A, plan II, 17.
3. (Inv.: 69Ton31).
Drag. 18/31. Oranjebruine aarde en deklaag plaatselijk verdwenen. Stempel, beginnend met A... afgebroken. Oostgallisch.
4. (Inv.: 67B175).
Uit gebouw A, plan II, profiel c-d, d.
Drag. 33, La Graufesenque.
Stempel: OF.CALVI. Oswald, Stamps, p. 55, Calvus van La Graufesenque: Nero-Domitianus.
5. (Inv.: 70A1).
Uit de woonlaag van gebouw C.
Drag. 35. Okerbruine aarde, zacht baksel, bruinrode deklaag bijna geheel verdwenen. Oostgallisch.

Oswald-Pryce, pl. 53: tweede helft Ie tot IIIe eeuw.

6. (Inv.: 69Ton38).
Randfragment van een kom (mortarium?), type Ritt. 12. Fijne rode aarde, matglanzend middengallisch.
Oswald-Pryce, pl. 71, 1-7: Ie eeuw.
7. (Inv.: 70A38).
Drag. 15/17. Glanzende deklaag. Waarschijnlijk zuidgallisch.
Oswald-Pryce, pl. XLIII: meestal Ie eeuw, doch ook nog begin IIe eeuw.
8. (Inv.: 67B122). Herkomst als 2.
Drag. 15/17. Zuidgallisch. Oswald-Pryce, pl. XLII, Ie eeuw.
9. (Inv. 67B133).
Uit gebouw A, plan II, 18.
Drag. 15/17. Zuidgallisch. Oswald-Pryce, pl. XLII, Ie eeuw.
10. (Inv.: 69Ton21d).
Drag. 45. Rode aarde hard baksel, matglanzend. Middengallisch.
Oswald-Pryce, pl. 74, 1: Iste-IIe eeuw.
11. (Inv.: 68C10).
Uit de gracht naast gebouw A, profiel c-d, a.
Curle 21. Oranjerode aarde, matte deklaag, bodem is voorzien van ingebakken kwarts. Oostgallisch.
Gose, type 147: midden IIe eeuw.
12. (Inv.: 68Ton5a).
Drag. 33. Zuidgallisch.
Stempel: ALBAN.
Oswald, Stamps, p. 9, Albanus van La Graufesenque: Tiberius-Vespasianus.
13. (Inv.: 69Ton29b).
Drag. 18/31.
Stempel: AMBIT/.
Oswald, Stamps, p. 15, Ambitotus, Oost-Gallië: Antonijns.
14. (Inv.: 68C1).
Drag. 24/25. Matglanzend, zuidgallisch.
Stempel (verstoord door bodemgroef): ANIO
Oswald, Stamps, p. 17, Annius van La Graufesenque: Tiberius-Nero.
15. (Inv.: 70A32).
Drag. 18/31. Oostgallisch.
Stempel (gedeeltelijk afgebroken): ANISATVS F
Oswald, Stamps, p. 5, Anisatus van Heiligenberg en Pont des Rèmes: Hadrianus-Antoninus.

16. (Inv.: 70A8).
Uit gebouw B, kuil naast haard 8, plan III, 8.
Drag. 33. Bruinrood baksel, matglanzend.
Stempel: CVDI.M.
Oswald, Stamps, p. 99, Cudus van Lezoux (?): Hadrianus-Antoninus.
17. (Inv.: 70A40).
Drag. 33, zuidgallisch.
Stempel: OF CRES(T).
Oswald, Stamps, p. 95, Crestio of Crestus van La Graufesenque: Claudius-Vespasianus.
18. (Inv.: 69Ton 29c).
Drag. 27 (?).
Stempel (afgebroken): /DOC.
Oswald, Stamps, p. 107-108: mogelijk van verschillende pottenbakkers, doch alle uit de IIe eeuw.
19. (Inv.: 69Ton3a).
Drag. 18/31. Oranjerode aarde, matglanzend, oostgallisch.
Stempel: MAI.IANVS.
Oswald, Stamps, p. 179, Maiianus (mogelijk Mainius en Janus) van Trier: laat-Antonijns tot in de IIIe eeuw.
20. (Inv.: 70A14).
Drag. 29. Sterkglanzend, zuidgallisch.
Stempel: (ligatuur van verschillende letters): OF.MVRRAN.
Oswald, Stamps, p. 213, Murranus van La Graufesenque: Claudius-Vespasianus.
21. (Inv.: 69Ton30a).
Drag. 29. Sterkglanzend, zuidgallisch.
Stempel (ligatuur van verschillende letters): OF MVRRAN.
Oswald, Stamps, p. 213, Murranus van La Graufesenque: Claudius-Vespasianus.
22. (Inv.: 70A28).
Drag. 27. Bruinrode aarde, glanzend.
Stempel: NICEPHOR F.
Oswald, Stamps, p. 218, Nicephor van Lezoux, Flavisch-Traianus; J. R. Terrisse, *Les céramiques sigillées gallo-romaines des Martres-de-Veyre*, Gallia Suppl. XIX, 1968, pl. LIII.
23. (Inv.: 69Ton29a).
Drag. 18/31.
Stempel: PATERATI OF.
Oswald, Stamps, p. 230, Pateratus van Lezoux: Hadrianus-Antonius Pius.

24. (Inv.: 69Ton4).
Drag. 33. Bruinrode aarde, glanzend.
Stempel: PATNA.
Oswald, Stamps, p. 232, Patna van Lezoux, Hadrianus-Antoninus.
25. (Inv.: 68C9). Herkomst als 11.
Drag. 18/31, Matglanzend.
Stempel: REDITI.M
Oswald, Stamps, p. 259, Reditus van Lezoux: Traianus-Antoninus;
Novaesium II, p. 24, nr. 94.
26. (Inv.: 70A29).
Drag. 18. Fijne lichtbruine aarde, matglanzend, zuidgallisch.
Stempel: OF.SARRIRIVT.
Oswald, Stamps, p. 281, waarschijnlijk Sarrutus van La Graufesenque:
Nero-Domitianus. Zie echter ook Sarinus (Flavisch) en Sarra of Sarrus
(Nero), beiden van La Graufesenque.
27. (Inv.: 70A7).
Uit de woonlaag van gebouw C.
Drag. 18/31. Bruinrode aarde, matglanzend.
Stempel: SVOBNI.M .
Oswald, Stamps, p. 309, Suobnus van Lezoux: Traianus-Antoninus.
28. (Inv.: 70A33).
Uit afvalkuil nabij gebouw C, plan III, 21.
Drag. 33. Oranjerode aarde. Oostgallisch.
Rozetstempel.

c. *Ander aardewerk.*

Plaat VI

1. (Inv.: 67B83).
Uit de afvalkuil onder gebouw A, pl. II, 17.
Fragmenten van een kom in terra nigra. Glanzend, grijsbruine aarde, hard
baksel.
Gose, type 326: Claudius-vroeg-Flavisch; Tongeren I, type 29: meestal
tweede helft Ie eeuw.
2. (Inv.: 67B41). Herkomst als 1.
Fragment van een bord in terra nigra, glanzend, grijsbruine aarde.
Diam. ca. 22 cm.
Tongeren II, afb. 47, i: einde Ie eeuw.
3. (Inv.: 67B44). Herkomst als 1.
Halsfragment van een vaas in terra nigra. Matglanzend, lichtgrijze aarde.

Diam. ca. 7 cm.

Waarschijnlijk van het type Tongeren I, 34a: meestal Ie, doch ook nog IIe eeuw.

4. (Inv.: 68Ton8b).

Uit gracht naast gebouw A, profiel c-d, a.

Fragment van een handgevormde kookpot in korrelige bruingrijze aarde, geschraald met fijn kwarts. Buiten zwart beschilderd.

Tongeren I, type 31: meestal Ie, doch ook nog in de IIe eeuw.

5. (Inv.: 67B81). Herkomst als 1.

Randfragment van zgn. kurkurn in bruine aarde, geschraald met fijn kwarts, grijze kern. Buitenwand is grijszwart gesmookt en vertikaal gestreept.

Tongeren I, type 26: typisch voor de Ie eeuw.

6. (Inv.: 67B183).

Fragmenten van een fles in terra nigra. Grijsbruine aarde, matglanzend, hard baksel.

Tongeren I, type 37: meestal tweede helft Ie eeuw.

7. (Inv.: 70A45b).

Halsfragment van een fles in terra nigra. Hard baksel, matglanzend. Kan tot verscheidene vormen behoren die typisch zijn voor de zgn. „belgische” waar” uit de Ie eeuw.

Gose, typen 347-348; Holwerda, p. 31, 156-235; Tongeren I, type 37.

8. (Inv.: 70A54a).

Zelfde keramiek en vorm als vorig stuk.

9. (Inv.: 70A54c).

Schouderfragment met gearceerde kerfbandversiering van een fles in terra nigra.

Gose, typen 347-348; *ibid.* stuk 7 hierboven.

10. (Inv.: 67B2). Herkomst als 1.

Bord met naar binnen gebogen en licht verdikte rand. Geelbruine aarde met grijze kern, hard baksel. Binnenwand en buitenrand zijn roodachtig beschilderd (zgn. Pompejaansrood aardewerk).

Gose, type 245: Vespasianus.

Plaat VII

In verhouding tot de rest van het aardewerk, komt een betrekkelijk grote hoeveelheid fragmenten van potten met schuinstaande randen voor. Kookpotten en bekers met dit randprofiel dragen op de bovenhelft dikwijls een of meer kerfbanden, afgelijnd door groeven of ribben. Deze vormen zijn

kenmerkend voor het zgn. „belgisch aardewerk” en zijn typisch voor de tweede helft van de Ie eeuw, met uitlopers in het begin van de IIe.

Cfr. Van de Weerd, afb. 42, 19; Gose, typen 337-345; Tongeren I, type 35; Holwerda, pl. II, 58; H. Brunsting, Grafveld onder Hees, 1931, pl. 6, typen 1, 1 en 5a-b; Tongeren II, afb. 14, B en W. Van Vinckenroye, Opgravingen te Tongeren 1963/64, Publik. Museum Tongeren, 8, 1965, afb. 7, 3.

1. (Inv.: 69Ton33).
Fragmenten van een pot in fijne okerachtige aarde met lichtgrijze kern.
De wand is versierd met gearceerde kerfbanden.
2. (Inv.: 67B85).
Uit een afvalkuil onder gebouw A, plan II, 17.
Bovenhelft van een pot in fijne geelbruine aarde, hard baksel.
Kerfbandversiering op wand.
3. (Inv.: 68Ton5b).
Bovenhelft van een pot in zanderige, okerbruine aarde met grijze kern.
Kerfbandversiering.
4. (Inv.: 70A50).
Fragmenten van een kookpot in lichtbruine, zanderige aarde.
Afschilferend baksel.
5. (Inv.: 69Ton30c).
Randfragment van een pot in fijne witgele aarde, hard baksel, grijze kern.
6. (Inv.: 70A18).
Fragment in fijne okerachtige aarde, hard baksel.
7. (Inv.: 67B112). Herkomst als 2.
Fragment in lichtbruine aarde, hard baksel, grijze kern.
8. (Inv.: 67B101). Herkomst als 2.
Fragment in oranjebruine aarde, licht ruwwandig, hard baksel.
9. (Inv.: 70A53a).
Fragment in fijne lichtbruine aarde, hard baksel.
10. (Inv.: 70A53b).
Fragment in fijne lichtbruine aarde, hard baksel, grijze kern.
11. (Inv.: 67B78). Herkomst als 2.
Fragment in lichtbruine aarde met grijze kern.
12. (Inv.: 67B90). Herkomst als 2.
Fragment in oranjeachtige aarde, hard baksel.
13. (Inv.: 67Ton10c).
Fragment in fijne bruine aarde, hard baksel, grijze kern.

14. (Inv. 67Ton14c).
Randstuk in fijne bruingele aarde, hard baksel.
15. (Inv. 67B111).
Fragment in lichtbruine aarde, hard baksel, grijze kern.

Plaat VIII

1. (Inv.: 67Ton10d).
Fragmenten van een kraagkom in fijne okerachtige aarde met grijze kern.
Gladwandig, wanden bedekt met een laagje goudglimmer (gebronsd).
Tongeren I, type 39: meestal einde Ie-begin IIe eeuw.
2. (Inv.: 67B87).
Uit een afvalkuil onder gebouw A, plan II, 17.
Randfragment van een pot in lichtbruine aarde, hard baksel, grijze kern.
Wand is versierd met uitgedrukte knoppen en voorzien van een laagje goudglimmer.
Tongeren I, type 43a: tweede helft Ie eeuw; Gose, type 331.
3. (Inv.: 67Ton15a).
Randfragment in bruine aarde, hard baksel, grijze kern.
Zelfde vorm als vorig stuk.
4. (Inv. 67Ton76).
Randfragment in okerbruine aarde met grijze kern.
Zelfde vorm als 2.
5. (Inv.: 67Ton14d).
Randfragment in bruine aarde met zwarte kern.
Zelfde vorm als 2.
6. (Inv.: 68Ton11c).
Randfragment in fijne lichtbruine aarde met grijze kern.
Zelfde vorm als 2.
7. (Inv.: 67B163).
Uit de gracht naast gebouw A, plan II, profiel c-d, a.
Fragmenten van een bord in oranjegele aarde, hard baksel, gladwandig.
Binnen- en buitenwand zijn voorzien van een oranje-rode deklaag (beschilderd).
Tongeren I, type 21a: meestal IIe eeuw.
8. (Inv.: 70A34).
Uit afvalgroeve bij gebouw C, plan III, 21.
Hals van een kruikamfoor in geelbruine aarde, hard baksel met grijze kern.
Tongeren II, afb. 43, D: midden IIe eeuw.

9. (Inv.: 70Ton2a).
Hals van een kruik in fijne gele aarde.
Tongeren I, type 74: eerste helft IIe eeuw.
10. (Inv.: 67B218).
Hals van een kruikje in fijne, witte aarde.
Tongeren I, type 61: meestal Ie tot begin IIe eeuw.
11. (Inv.: 67Ton10a).
Hals van een kruik in fijne, witgele aarde.
Tongeren I, type 61b: meestal Ie tot begin IIe eeuw.
12. (Inv.: 69Ton28a).
Hals van een kruik in fijne witte aarde.
Tongeren I, type 61a: Ie eeuw.
13. (Inv.: 67B223). Herkomst als 7.
Fragment van een kruik met cilindervormige tuit, tweeledig oor.
Gele aarde.
Tongeren I, type 72: midden IIe-eerste helft IIIe eeuw.
14. (Inv.: 68C11). Herkomst als 7.
Tuit van een kruik met cilindervormig mondstuk, geelbruine zanderige aarde.
Tongeren I, typen 70-72: typisch voor de IIe eeuw.
15. (Inv.: 67B164). Herkomst als 7.
Halsfragment van een kruik met cilindervormig mondstuk. Geelachtige aarde.
Tongeren I, type 71: IIe eeuw.
16. (Inv.: 70A22).
Tuit en bodemfragmenten van een kruik met hoog cilindervormig mondstuk. Witgele aarde, hard deksel.
Tongeren I, type 58: tweede helft IIe-begin IIIe eeuw.

Plaat IX

1. (Inv.: 69Ton21k).
Fragmenten van een kookpot met omgeslagen rand, grijszwarte aarde met lichtgrijze kern, hard baksel.
Tongeren I, type 106: preciese datering onmogelijk.
2. (Inv.: 67B42).
Uit een afvalkuil onder gebouw A, plan II, 17.
Randfragment van een kookpot met omgeslagen rand. Grijsaarde, hard baksel.
Tongeren II, afb. 47, C en 49, B: einde Ie eeuw.

3. (Inv.: 69Ton6b).
Randfragment van een kookpot met verdikte en omgeslagen rand.
Bruingrijze aarde, hard baksel.
Zelfde vorm als 1.
4. (Inv.: 67B54). Herkomst als 2.
Randfragment van een kookpot met afgeplatte rand. Grijsbruine aarde, hard baksel, licht ruwwandig.
Gose, type 535: einde Ie eeuw.
5. (Inv.: 68Ton8c).
Uit de gracht naast gebouw A, profiel c-d, a.
Randfragment van een kookpot met afgeplatte rand, grijszwarte aarde, geschraald met kwarts, hard baksel.
Van de Weerd, afb. 52, type 15.

Tot het gewone ruwwandige vaatwerk behoort een hoeveelheid kookpotten, kommen en schalen met hartvormig randprofiel of zgn. dekselgeul. Aardewerk met dit randprofiel is typisch voor de midden-Keizertijd en komt op zijn vroegst voor omstreeks het midden van de eerste helft van de IIe eeuw.

Cfr. Van de Weerd, afb. 52, typen 17 en 19; Tongeren I, typen 114, 134 en 137.

6. (Inv.: 69Ton6a).
Uit gebouw C, plan III, 16.
Randfragment in zanderige, bruingrijze aarde, hard baksel.
7. (Inv.: 69Ton13a). Herkomst als 6.
Randfragment in zanderige, oranjebruine aarde, hard baksel.
8. (Inv.: 70A24c).
Randfragment van een kom in oranjebruine aarde.
9. (Inv.: 70A24a).
Randfragment in bruine aarde.
10. (Inv.: 69Ton21g).
Randfragment in zanderige, grijsbruine aarde.
11. (Inv.: 69Ton13e). Herkomst als 6.
Randfragment in bruine aarde.
12. (Inv.: 69Ton23a).
Randfragment in oranjebruine aarde.
13. (Inv.: 70A24b).
Fragment in oranjebruine aarde, hard baksel.
14. (Inv.: 69Ton6a). Herkomst als 6.
Fragment in grijsbruine en zanderige aarde.

15. (Inv.: 70A44).
Fragment in grijsbruine aarde.
16. (Inv.: 69Ton21f). Herkomst als 6.
Fragment in grijsbruine aarde.
17. (Inv.: 69Ton21i).
Fragment in grijsgele aarde.
18. (Inv.: 69Ton21h).
Fragment in grijsbruine aarde.
19. (Inv.: 69Ton13d). Herkomst als 6.
Fragment in lichtbruine aarde.
20. (Inv.: 69Ton7b).
Fragment in grijsgele aarde geschraald met grof kwarts.
21. (Inv.: 69Ton13c). Herkomst als 6.
Fragment van een kom in bruine aarde.
22. (Inv. 68C12). Herkomst als 5.
Deksel in geelwitte aarde, grijs gesmookt.

Plaat X

1. (Inv.: 68Ton11b).
Wandfragment van een hoge kom met afgeplatte rand, grijszwarte aarde, hard baksel, lichtgrijze kern.
Breuer, pl. X, 68-76, Ie eeuw.
2. (Inv.: 67Ton14a).
Fragmenten van een kom met platte rand, grijze aarde.
Gose, type 500: Ie eeuw.
3. (Inv.: 67B39).
Uit een afvalkuil onder gebouw A, plan II, 17.
Randfragment van een kom met horizontale en gegroefde rand.
Grijze aarde, hard baksel.
Tongeren I, type 116b: Ie en IIe eeuw.
4. (Inv.: 67Ton15b).
Randfragment van een kom met horizontale en gegroefde rand.
Grijsbruine aarde, grof baksel.
Zoals vorig stuk.
5. (Inv.: 68Ton8e).
Uit gracht naast gebouw A, profiel c-d, a.
Randfragment van een kom met horizontale en gegroefde rand.
Grijze aarde geschraald met grof kwarts.
Tongeren I, 116a: meestal IIe eeuw.

6. (Inv.: 69Ton13f).
Uit gebouw C, plan III, 16.
Randfragment van een zgn. Tongerse beker. Oranjebruine, zanderige aarde.
Tongeren I, type 104: meestal tweede helft IIe tot begin IIIe eeuw.
7. (Inv.: 69Ton13g). Herkomst als 6.
Zoals vorig stuk.
8. (Inv.: 69Ton13h). Herkomst als 6.
Zoals vorig stuk.
9. (Inv.: 69Ton7a).
Zoals vorig stuk.
10. (Inv.: 69Ton28b).
Kom met verdikte rand, zanderige bruine aarde, grijze kern.
Tongeren I, type 133 (ook 131): vanaf midden IIe en eerste helft IIIe eeuw.
11. (Inv.: 70A23b).
Fragment van een bord met verdikte rand, fijne geelwitte aarde.
Tongeren I, type 136: meestal vanaf tweede helft IIe eeuw.
12. (Inv.: 68Ton8d). Herkomst als 5.
Fragment van een bord in donkergrijze aarde, ruwwandig.
Gose, type 470: einde IIe eeuw.
13. (Inv.: 70Ton2c).
Uit de leemgroeve, plan II, 1.
Randstuk van een beker in bruine zanderige aarde, oranje kern.
Tongeren I, type 112: einde IIe eeuw.
14. (Inv.: 67B40). Herkomst als 3.
Randstuk van een kommetje met verdikte rand. Grijze aarde.
15. (Inv.: 69Ton21j).
Fragment van een bord met naar binnen geknikte rand. Gladwandige bruine aarde.
Tongeren I, type 136: IIe-IIIe eeuw.
16. (Inv.: 68Ton8a). Herkomst als 5.
Fragment van een kommetje met verdikte en gespleten rand.
Lichtgrijze aarde, hard baksel.
17. (Inv.: 70A35).
Uit een afvalkuil bij gebouw C, plan III, 21.
Fragment van een pulletje in oranjebruine aarde, plaatselijk grijs gesmookt.
Tongeren I, verwant met type 123: IIe-IIIe eeuw.

18. (Inv. : 67B100). Herkomst als 3.
Randfragment van een wrijfschaal met verticale en verdikte rand.
Gele aarde, hard baksel.
Breuer, pl. XI, 45-61 : Ie eeuw.
19. (Inv. : 69Ton6c).
Randfragment van een wrijfschaal met verticale rand. Rozekleurige en zanderige aarde.
Tongeren I, typen 91 en 101 : IIe-IIIe eeuw.
20. (Inv. : 67Ton10b).
Randstuk in gele aarde, lichtgrijze kern. Binnenwand voorzien van ingebakken grint.
Breuer, pl. XI, 64-74 : Ie eeuw.
21. (Inv. : 68Ton11d).
Randstuk in gele aarde, lichtgrijze kern. Binnenwand voorzien van ingebakken grint.
Brauer, pl. XI, 64-74 : Ie eeuw.
22. (Inv. : 67B47). Herkomst als 3.
Randfragment van een wrijfschaal in gele aarde met grijze kern.
Breuer, pl. XI, 64-74 : Ie eeuw.
23. (Inv. : 67Ton14b).
Randfragment van een mortarium in okergele aarde, geschraald met grof kwarts en pottengruis.
Breuer, pl. XI, 64-74 : Ie eeuw.
24. (Inv. : 67B206).
Randfragment van een wrijfschaal in geelachtige aarde, hard baksel.
Binnenwand met grof kwarts.
Tongeren I, type 95 : Ie-IIe eeuw.
25. (Inv. : 67B46). Herkomst als 3.
Randfragment van een wrijfschaal in gele aarde met grijze kern.
Breuer, pl. XI, 64-74 : Ie eeuw.
26. (Inv. : 70A46).
Fragment van een wrijfschaal in geelbruine aarde.
Tongeren I, type 100 : IIe eeuw.
27. (Inv. : 70Ton6b). Herkomst als 5.
Randfragment van een wrijfschaal in witgele aarde, hard baksel.
Tongeren I, type 94 : einde IIe-IIIe eeuw.
28. (Inv. 68Ton6).
Randscherf van een wrijfschaal (profiel onvolledig) in bruine aarde met lichtgrijze kern.

Stempel : NAEVIO (ligatuur van de eerste twee letters).

J. Habets, Villa belgo-romaine à Meerssen, Découvertes d'Antiquités dans le Duché de Limbourg, T. 1, Roermond 1871, p. 236 pl. XI, 29 : gemengde vondsten uit de Ie en IIe eeuw.

Plaat XI.

1. (Inv. 69Ton3b).

Randfragment van een wrijfschaal in lichtgrijze aarde geschraald met vulkanisch grint. (Eifelkeramiek).

Tongeren I, type 94, einde IIe-IIIe eeuw.

2. (Inv. 70Ton2b).

Uit de leemgroeve, plan II, 1.

Randfragment van een wrijfschaal in bruinigrijze aarde met geelachtige deklaag.

Tongeren I, type 94 : einde IIe-IIIe eeuw.

3. (Inv. 69Ton21c).

Fragment van een wrijfschaal in geelachtige aarde.

Tongeren I, type 94 : einde IIe-IIIe eeuw.

4. (Inv. 70A47).

Fragment van een wrijfschaal in gele aarde.

Tongeren I, type 94 : einde IIe-IIIe eeuw.

5. (Inv. 67B106).

Uit een afvalkuil onder gebouw A, plan II, 17.

Randfragment van een wrijfschaal in gele aarde, geschraald met grof kwarts.

Breuer, pl. XI, 63 : Ie eeuw.

6. (Inv. 67B171).

Uit gebouw A, plan II, profiel c-d, onder laag d.

Randfragment van een wrijfschaal in gele aarde, binnenwand belegd met grof kwarts.

Stempel : VHERA (ligatuur van verschillende letters).

Tongeren I, type 98b (zelfde stempel : Flavisch).

Tussen de mobilia komt een groot aantal fragmenten van dolia voor (ongeveer een 40 stuks) die volgens hun randprofiel behoren tot een zevental verschillende vormen. Zoals gewoonlijk kan voor deze stukken geen preciese datering worden voorgesteld (de algemene vorm van deze voorraadpotten blijft nagenoeg dezelfde gedurende gans de Romeinse periode).

7. (Inv. 68C3). Herkomst als 5.

Randfragment van een dolium in lichtbruine aarde met grijze kern. Bovenrand is gegroefd.

8. (Inv. 67B193).
Randfragment van een dolium in lichtbruine aarde, hard baksel, lichtgrijze kern.
9. (Inv. 67B219).
Randfragment van een dolium in geelbruine aarde met lichtgrijze kern.
10. (Inv. 67B115). Herkomst als 5.
Randfragment van een dolium in bruingrijze aarde, geschaald met grof grint, grijze kern.
11. (Inv. 67B117). Herkomst als 5.
Randfragment van een dolium in geelbruine aarde met grijze kern, geschaald met kwarts en pottengruis.
12. (Inv. 67B48). Herkomst als 5.
Randfragment van een dolium in bruine aarde, grijze kern. Buitenrand is zwart beschilderd.
13. (Inv. 67B205).
Randfragment van een dolium in lichtbruine aarde met grijze kern.
14. (Inv. 69Ton13b).
Uit gebouw C, plan III, 16.
Halsfragment van een amfoor in lichtbruine aarde, zacht baksel. Op de bovenrand het graffito : VIII .S. (ingekrast vóór het bakken). De .S. is vermoedelijk de afkorting voor : sextarius (0,547 l).

d. Glas, brons en ijzer.

Plaat XII.

1. (Inv. 69Ton23).
Bronzen „traliëfibula” met scharniersluiting.
Lerat, Les fibules gallo-romaines, Ann. Litt. Univ. Besançon, 1956, pl. VIII, nrs. 155 en 161.
2. (Inv. 69Ton24).
Bronzen spiraalfibula („trompetfibula”) met geprofileerde beugel.
R. G. Collingwood-Richmond, Archaeology Roman Britain, 1969, fig. 104 (groep R) : eerste helft IIe eeuw.
3. (Inv. 69Ton11).
Bronzen scharnierfibula. De geribde beugel is weerszijden voorzien van een uitstekende knop, de naald ontbreekt.
4. (Inv. 70Ton4c).
Bronzen spiraalfibula, platte en geknikte beugel, onderdraads.
5. (Inv. 67B108).
Bronzen speld met geprofileerde knop.

6. (Inv. 67B200).
Uit gebouw A, profiel c-d, onder laag d.
Bovendraadse spiraalfibula in brons, de rechte en spits uitlopende beugel is vierhoekig in doorsnede, naald ontbreekt.
E. Ritterling, *Das frühromische Lager bei Hofheim*, Ann. Vereins Nass. Alter., 40, 1913, pl. VIII, 84 : midden Ie eeuw.
7. (Inv. 70Ton4b).
Bronzen onderdraadse spiraalfibula. De afgeplatte beugel draagt een ingeslagen versiering.
Van deWeerd, afb. 67, 13b : IIe-IIIe eeuw.
8. (Inv. 67B161).
Uit de gracht naast gebouw A, profiel c-d, a.
Geëmailleerde bronzen knop, bestaande uit een grote en kleine ronde plaat verbonden door een staafje. De voorzijde vertoont aan de rand en in het midden verdikte ribben, waardoor ornamenten in de vorm van een kruis en vier halve cirkels ontstaan. Het émail in het kruis heeft een helder rode kleur, dat in de halve cirkels is geelgroen.

Plaat XIII.

1. (Inv. 69Ton21e).
IJzeren ring, sterk geoxydeerd. Diam. : 43 mm.
2. (Inv. 70A21).
Bronzen spatel, ronde steel met verdikt uiteinde. Het platte gedeelte is iets driehoekig in doorsnede. Lengte : 203 mm. Mooie blauwgroene patina.
3. (Inv. 67Ton16).
Geperforeerd hoekbeslag uit dun bronsblik; een uiteinde is schuin afgesneden.
4. (Inv. 70Ton4a).
Bronzen beslag (leder ?), bestaand uit een concave plaat met aan de keerzijde twee afgeplatte nieten.
5. (Inv. 69Ton17).
Sterk geoxydeerd fragment van een armband in getorseerde bronsdraad.
6. (Inv. 70A9).
Bronzen ring. Diam. 32 mm.
7. (Inv. 67B25).
Uit een afvalkuil onder gebouw A, plan II, 17.
Bronzen getorseerd staafje met geperforeerde uiteinden.

8. (Inv. 69Ton9).

Bronzen riembeslag met tegenbeslag. Beide stukken zijn gebogen en in het midden en aan de uiteinden doorboord. De voorzijde van het beslag is voluutvormig geprofileerd.

P l a a t XIV.

1. (Inv. 67Ton11).

Fragment van een geribde armband in donkerblauw, doorzichtig glas. Binnendiameter ca. 60 mm, vijfribbig in doorsnede.

T. E. Haevernick, Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf den Europäischen Festland, in Berichte der Röm.-Germ. Kommission, 1960, p. 34 : meestal in vroeg-Romeinse context.

2. (Inv. 69Ton21b).

Fragment van een armband in zwart glas, versierd met getorseerde ribben. Rond in doorsnede, buitendiameter ca. 80 mm.

3. (Inv. 70A56).

Hoefijzervormig voorwerp, uiteinden tamelijk geoxydeerd. Rechthoekig profiel.

4. (Inv. 67B159).

Uit de gracht naast gebouw A, profiel c-d, a.

Halsfragment van een fles in blauwgroen glas. Vorm niet nader te bepalen.

5. (Inv. 70A48).

Randfragment van een ribbenschaal in blauwgroen doorzichtig glas. Isings, p. 17-21, type 3 : typisch voor de Ie eeuw.

P l a a t XV.

1. (Inv. 68Ton11f).

Wandfragment van een ribbenschaal in helder, doorzichtig blauwgroen glas. Isings, type 3 : typisch voor de Ie eeuw.

2. (Inv. 68Ton11e).

Wandfragment van een ribbenschaal in helder, doorzichtig blauwgroen glas.

Zoals nr. 1.

3. (Inv. 69Ton7c).

Randfragment van een ribbenschaal in mat, blauwgroen glas.

Zoals nr. 1.

4. (Inv. 70A19).

Fragment van een ribbenschaal in blauwgroen glas.

Zoals nr. 1.

5. (Inv. 70A20).

Randfragment van een ribbenschaal in helder, blauwgroen glas.

Zoals nr. 1.

e. *Architectuurfragment.*

P l a a t XVI.

(Inv. 69Ton12).

Afkomstig uit gebouw A.

Hoekfragment van een met relief versierde pijler; witte, fijnkorrelige jurakalksteen. De versiering bestaat uit een band van drielobbig bladeren en diep ingekerfde, verticale cannelures met driehoekig, soms afgerond profiel. De keerzijde is uitgehold, zodat de wand nog 10 à 12 cm dik is. Hoogte : 27 cm.

f. *De menselijke skeletresten* door Dr. P. JANSSENS

Het betreft de resten, zonder anatomisch verband, van verschillende individus, gevonden in waterput, plan III, 3. Behalve de schedelfragmenten zijn vooral de lange beenderen bewaard; verschillende ervan vertonen oude, post mortem-breuklijnen.

Zowel de schedelresten als de beenderen van de ledematen pleiten voor de aanwezigheid van minstens 7 individus. Twee ervan waren volwassen : een vrouw van 40-50 jaar met een lichaamslengte van 1,64 m, dit volgens de schaal van Dupertuis en Hadden, en een man van ongeveer 40 jaar en een gestalte van 1,78 m. Er is nog één enkel element dat voor de aanwezigheid van een derde man pleit, hetgeen het aantal individus op 8 zou brengen.

Van de overige vijf individus kunnen wij zeggen dat zij allen jong waren : één bereikte slechts de leeftijd van anderhalf jaar. Het geldt — voor dit laatste geval — de beschadigde onderkaak met een gedeeltelijk uitgekomen melkgebit. Voor de vier andere kinderen komen een schedelkap of gedeeltelijk gerekonstrueerde schedeldakelementen in aanmerking, samen met drie paar tibiadiafysen in het bezit van hun intacte groeischijfzone. Door extrapolatie vonden wij dat het grootste paar afkomstig was van een kind dat ongeveer 1,50 m groot moet geweest zijn en dat dus ongeveer 14 jaar oud was. Uit de maten van het kleinste paar berekenden wij een gestalte van ongeveer 1,19 m, een waarde die kan passen bij een kind van 7-8 jaar. Het derde paar diafysen was sterk beschadigd : de lengte ervan kon geschat worden als intermediair tussen beide vorige waarden : waarschijnlijk werd dit kind slechts 10-11 jaar oud. Theoretisch blijft er nog één schedelelement over waaraan wij geen enkel lang been kunnen associëren maar dat in geen geval samengaat met de ulna-epifyse van de man die we als mogelijk achtste individu aanduiden. Deze schedelresten zijn van een kind, hoogstens van een zeer jonge vrouw of een meisje.

Voor een mogelijk gewelddadige dood van deze individus bestaan er enkele merkwaardige aanduidingen : vermelden wij voor schedel nr. 2 een kleine trapezoidale opening met een grootste basis van 5 mm, links ter hoogte van de crista occipitalis externa, iets onder de linea planis nuchalis; langs de kant van de tabula interna is een gedeelte van het been ringvormig rond de opening. Dergelijke letsels kunnen veroorzaakt zijn door een korte, hevige slag met een puntig voorwerp. Schedel nr. 3 vertoont een onregelmatige breuklijn van het linker os parietale; zo ook schedel nr. 4, waar heel wat beender-schilfers langs de kant van de tabula interna afsprongen. Op de ribben of andere beenderen kwamen geen specifieke kwetsuren voor.

De letsels aan de tibiadiafyse van de vrouw gelijken *in se* zeer goed op deze vastgesteld bij skeletten uit lepra-kerkhoven. Zij vormen echter geen absoluut bewijs voor deze ziekte. Dit geval zal, samen met een tweede, in een aparte paleopathologische differentiaal-diagnostische studie hernomen worden.

g. *De dierlijke skeletresten* door A. GAUTIER ¹

Het merendeel van de zoölogica is aangetroffen in afvalkuilen, greppels en waterputten in de nabijheid van de gebouwen B en C en moet daarom als keukenafval worden beschouwd. Een uitzondering dient gemaakt voor de meeste skeletresten uit de waterput van gebouw B (69 Ton 21). Alhoewel deze put wegens het hoge grondwaterpeil niet tot op de bodem kon worden leeggehaald, mag worden aangenomen dat sommige lijken in hun geheel in de put zijn terechtgekomen; van minstens twee paarden was het skelet nagenoeg volledig.

I n v e n t a r i s .

Haas : verscheidene beenderen blijkbaar alle afkomstig van één dier (69Ton21).

Hond : rechteronderkaak (67B86).

Hert : fragment van een goed ontwikkeld gewei, met duidelijke snijsporen (67B6).

Geit of schaap : fragment van linkeronderkaak met P3-M3; dentale leeftijd : ouder dan twee jaar (67B11). Twee kleine schedelfragmenten van hoornloze dieren (ooien) (69Ton21).

Rund : premolaar, molaar en afgekouwde snijtand, alle misschien afkomstig van één dier (67B138-140). Bijna volledige linkeronderkaak met premolaren en laatste kies; dentale leeftijd : ong. 2 1/2 jaar (67Ton18). Axis,

¹ Rijksuniversiteit Gent. Laboratorium van Paleontologie, 44, Rozier, B 9000 Gent. Een volledig verslag met o.a. osteometrische gegevens kon wegens plaatsgebrek niet worden gepubliceerd, maar ligt ter inzage op vermeld adres. De kollektie werd in de verzamelingen van het Laboratorium voor Paleontologie opgenomen onder nummer P 2338.

fragment van thoraxwervel en wervellichaam van een onvolgroeid dier, bekkenfragment en fragment van een grote femur (69Ton21).

Paard : vier bovenkaaktanden en twee sterk afgesleten onderkaaktanden, waarschijnlijk afkomstig van een dier tussen twee en drie jaar (67B227). Schedelfragmenten van minstens drie dieren, bovenkaakfragmenten met middelmatig afgekouwde tanden : op grond van de afkauwing kan de ouderdom worden geschat op meer dan tien en minder dan vijftien jaar. Het post-craniale materiaal bevat verschillende reeksen wervels, scapulae, bekkens, femora, tibiae, enz.

Twee dieren zijn blijkbaar met zeer vele skeletelementen vertegenwoordigd, twee andere zijn veel minder volledig (69Ton21).

Opmerkingen.

Uit de waterput 69Ton21 werden dus opgehaald, buiten de reeds elders vermelde menselijke skeletresten (zie hoger p. 52), fragmenten van minstens vier paardekadavers, een hazekreng (?) en losse resten van schaap en rund.

De beenderen van de lagomorf werden als haas gedetermineerd op grond van hun grootte.

De hond toont in zijn onderkaak geen bijzondere kenmerken : de metingen wijzen op een dier met een schofthoogte van ong. 50 cm.

Geit kon niet worden geïdentificeerd in de kollektie, maar de kleine hoornloze herkauwerschedels uit de waterput zijn ontegensprekelijk afkomstig van ooien. Ook varken werd niet aangetoond, maar kan, zoals de geit, ontbreken wegens de geringe grootte van het monster.

De runderonderkaak en de losse tanden zijn afkomstig van kleine dieren ; de fragmentaire femur evenwel behoorde tot een groot dier (zwarte, ingevoerde trekos?).

De meest belangwekkende vondsten zijn wel de paardenresten uit de waterput. Berekeningen volgens de methode van Koudelka uitgevoerd op metingen van de beenderen wijzen op dieren met een rughoogte van ongeveer 135, 137, 147 en 155 cm. Deze dieren zijn duidelijk groter dan de paarden die men gewoonlijk in autochtone preromeinse nederzettingen aantreft ; misschien betreft het hier rijpaarden van Zuiderse herkomst. Eén van die paarden lijdt aan een wervelkolomziekte (ankyloserende spondylitis), die ook bij recente huispaarden voorkomt, maar niet noodzakelijk een ware handicap is.

NABESCHOUWINGEN

Geen enkel gegeven uit de literaire of epigrafische bronnen licht ons in over de juiste betekenis en functie van dit gebouwencomplex. Slechts door vergelijkende studie van lokalisering en plattegrond kan getracht worden een aanvaardbare hypothese voorop te stellen.

Vooraf dienen twee belangrijke vaststellingen gedaan :

1° Zowel de constructies uit de oudere fase van de houtbouw als deze behorende tot de jongere steenbouwperiode, zijn gelegen aan de uiterste rand van de bestaande bewoning; meer nog, in de tweede periode werden ze met opzet extra muros aangelegd en dit kort na de bouw van de stadsmuur. Ze schijnen dus met het eigenlijke stedelijke gebied intra muros niets te maken te hebben. Belangwekkend is ook dat gans het complex gelegen is in de onmiddellijke nabijheid van de grote baan Bavai-Tongeren-Keulen.

2° Uit de afmetingen en sommige kenmerken van het grondplan mag o.i. worden besloten dat we hier te doen hebben met een openbaar gebouw.

Naar de functie van dit laatste kunnen we slechts gissen. Beschouwen we de houtconstructies uit de eerste periode : de zeer fragmentarische toestand van de overblijfselen laat niet toe zich een idee te vormen van het grondplan of zelfs van de uitgestrektheid van het complex; slechts het feit dat standgreppelsporen met éénzelfde oriëntering aangesneden werden op een afstand van meer dan 45 m kan wijzen op de aanwezigheid van een groter gebouw. Elke typologische vergelijking blijft echter uitgesloten. Slechts één technische bijzonderheid zou kunnen herinneren aan de opgehoogde vloeren van sommige militaire horrea ¹ : het betreft de kleine, evenwijdige standgreppels vastgesteld onder gebouw B (afb. 3,8). Mogelijk zijn de talrijke fragmenten van dolia eveneens een aanwijzing voor het bestaan van een opslagplaats.

De vervallen gebouwen werden in de loop van de eerste helft van de IIe eeuw vervangen door een nieuw en grootser geheel. Het ligt voor de hand dat dit laatste de functie van zijn voorganger overnam, hoewel hiervoor geen enkel bewijs voorhanden is. Uit de archeologische vaststelling, nl. de inplanting van de gebouwen in een soms dikke aangevoerde kleilaag (z. hoger p. 24), menen wij te mogen besluiten dat het nieuwe complex aangelegd werd nadat de stadsmuur was opgetrokken en de daarbij horende grachten uitgegraven. Deze werken werden uitgevoerd tijdens de eerste helft van de IIe eeuw ².

¹ G. E. RICKMAN, *Roman Granaries and Store Buildings*, 1971, p. 218-225 en p. 293 vv.

² W. VANVINCKENROYE, *Opgravingen te Tongeren 1963-1964*, p. 11 en 24; J. MERTENS, *Enkele beschouwingen over Limburg in de Romeinse tijd*, *Archaeol. Belg.* 75, 1964, p. 17; *Een romeins tempelcomplex te Tongeren*, *Kölner Jahrb. f. Vor- und Frühgesch.* IX, 1967/68, p. 104.

Blijkbaar heeft men bij de aanleg van het hier besproken gebouwencomplex rekening gehouden met deze topografische gesteldheid daar geen enkel gebouwspoor verder reikt dan gebouw C, dit in tegenstelling met de oudere fase waarvan overblijfselen tussen de tweede en de derde stadsgracht werden aangesneden (z. hoger p. 12).

Daar van de gebouwen uit de tweede periode — de steenbouw — meer overblijfselen werden bewaard, bestaat de mogelijkheid enkele typologische vergelijkingselementen in ogenschouw te nemen. Duidelijk moet hier het onderscheid gemaakt worden tussen het gebouw A en de gebouwen B, C en D.

Het meer dan 150 m lange gebouw A omvatte denkkelijk een noordervleugel en een daaraan evenwijdige zuidervleugel verbonden door een oostelijk dwarspand. Van dit ensemble werd echter slechts het noordelijk deel aangesneden, samen met de aanzet van het zuidoostpand; enkele zeer fragmentarische gebouwsporen laten toe het bestaan van de zuidwestvleugel te veronderstellen (z. hoger p. 19)¹. Kenschetsend voor dit gebouw is de dubbele rij vertrekken, geflankeerd door een portiek; gelijkaardige schikking van asymmetrisch tegenover mekaar staande kamers komt voorzeker niet in aanmerking voor privébewoning, doch herinnert meer aan het grondplan van de opslagplaatsen of horrea zoals we ze aantreffen o.a. te Rome of te Ostia². Een aanleg rond een groot binnenplein, al dan niet ingenomen door een bijkomend gebouw, wordt dikwijls beschouwd als typisch voor horreacomplexen³; hij wordt aangetroffen niet alleen bij burgerlijke nederzettingen maar ook in sommige legerkampen als bv. Lambaesis of Vindonissa⁴. Hierbij wordt soms ook wel gedacht wat de functie betreft, vooral bij kleinere complexen, aan een valetudinarium of fabrica⁵. Het is daarbij niet uitgesloten dat in sommige grensgebieden zoals Tongeren, deze functies mekaar gedeeltelijk kunnen aanvullen. In die richting wijst misschien het gebouw B, waarvan het grondplan een opvallende gelijkenis vertoont met stafgebouwen uit

¹ Spijts de verzoeken die wij richtten tot de eigenaars van enkele terreinen langs de Lindestraat was het ons niet toegestaan de opgraving te vervolledigen. Hopelijk biedt de geplande verkaveling in de nabije toekomst nieuwe mogelijkheden.

² Voorbeelden bij RICKMAN, *o.c.*, p. 42, 44, 46, 49 en 115.

³ RICKMAN, *o.c.*, p. 121-122; R. A. STACCIOLI, *Tipi di horrea*, in *Hommages A. Grenier*, III, Brussel, 1962, p. 1432-1437.

⁴ RICKMAN, *o.c.*, p. 258-263.

⁵ Id., *ibid.*, p. 261-263; H. VON PETRIKOVITS, *Militärische Fabricae der Römer* (*Actes IXe congrès internat. Etudes Frontières rom.*, Mamaia, 1972), Bucarest-Köln, 1974, p. 402-405; Id., *Die Spezialgebäude römischer Legionslager*, in *Legio VII Gemina*, Leon, 1970, p. 227; G. WEBSTER, *The Roman Imperial Army*, 1965, afb. 41-42. Soms komen deze gebouwen voor samen met kleinere horrea: cfr Bonn, Nijmegen, Neuss of Haltern; voor dit laatste voorbeeld zie S. VON SCHNURBEIN, *Die römischen Militäranlagen bei Haltern* (*Bodenaltertümer Westfalens*, 14), Münster, 1974, p. 65 (fabrica?), p. 67 (valetudinarium).

legerplaatsen ¹; het mag als een dienstgebouw worden beschouwd, waarbij de gebouwen C en D als aanhorigheden kunnen worden geïnterpreteerd. Laten we echter opmerken dat deze drie gebouwen buiten het hoofdgebouw A zijn gelegen en hiermede slechts topografisch zijn verbonden.

*
* *
*

De opgravingen, die van 1967 tot 1972 ondernomen werden op een aantal onbebouwde terreinen ten zuidwesten van het romeinse Tongeren, hebben het bestaan bevestigd van een belangrijk gebouwencomplex, waarvan vroeger reeds verspreide en onduidelijke fragmenten waren vastgesteld.

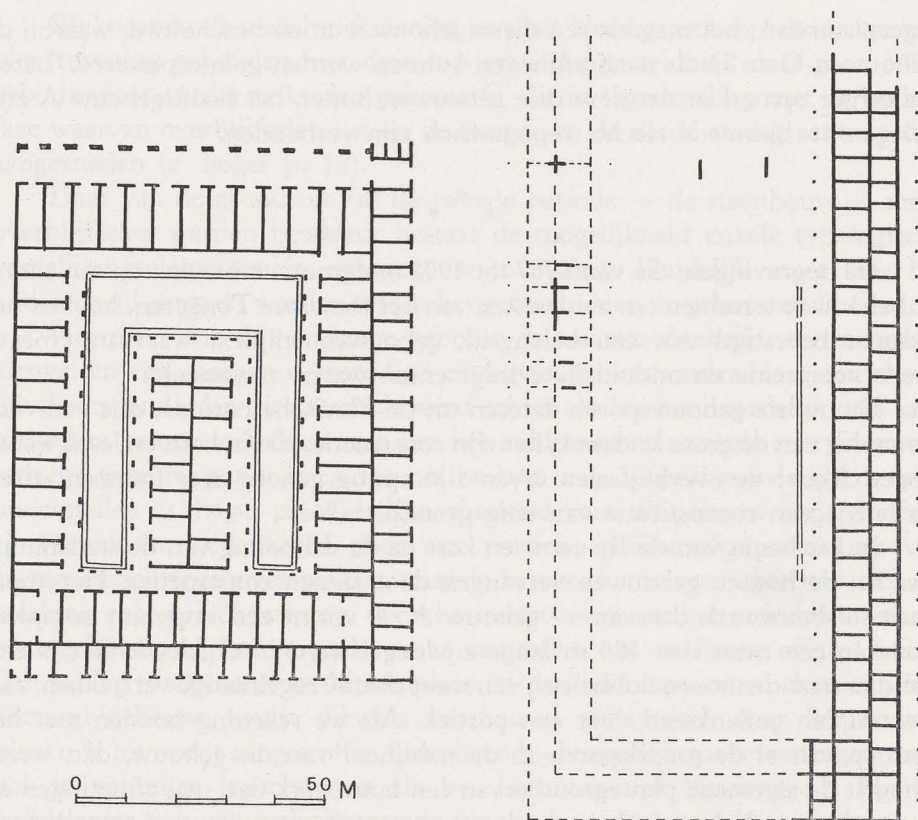
De oudste bouwsporen dateren uit de Flavische periode, dus van vóór de aanleg van de grote stadswal; het zijn constructies die in hout en leem waren opgetrokken; de overblijfselen ervan zijn spijtig genoeg zeer fragmentarisch en laten geen reconstitutie van enig grondplan toe.

In het begin van de IIe eeuw en kort na de voltooiing van de stadsmuur, werden de houten gebouwen vervangen door stenen constructies. Het voornaamste bouwwerk daarvan — gebouw A — vormt een imposant complex, waarvan een meer dan 150 m lange zijvleugel werd blootgelegd. Het is een pand bestaande uit een dubbele rij van meer dan 30 regelmatige vertrekken, aan weerszijden geflankeerd door een portiek. Als we rekening houden met het verloop van al de grondsporen in de nabijheid van dit gebouw, dan weerspiegelt de algemene plattegrond ervan een bouwwerk dat, qua afmetingen en grondplan, sterk doet denken aan de monumentale magazijnen of stapelhuizen van Ostia en Rome (afb. 9). In de nabijheid van dit hoofdgebouw zijn nog enkele andere constructies blootgelegd, die gedeeltelijk als woonhuis en stalling kunnen worden aanzien.

Volgens het bijgevoonden archeologisch materieel hebben de gebouwen bestaan tot rond het midden van de IIIe eeuw; in de vulling van de waterput van gebouw B zijn, naast een hoeveelheid dierlijke gebeenten, ook menselijke skeletresten teruggevonden behorende tot een zestal individuen (z.p. 52). Om-trent de betekenis daarvan tasten we in het duister, tenzij dit iets te maken zou hebben met de invallen die onze gewesten teisterden tijdens deze periode.

Het is opvallend dat alle gebouwen met hun frontzijde gericht zijn naar de nabijgelegen weg Bavai-Keulen, die hier de stad vervoegt. Aan weerszijden van deze weg werden destijds nog andere bouwsporen ontdekt; mogelijk heeft aan deze zijde van de stad van oudsher een kleine agglomeratie bestaan; wij zouden in dit verband kunnen denken aan een officiële statio. De ligging, namelijk aan de rand van de stad en zelfs buiten de omwalling, schijnt erop te

¹ R. FELLMANN, *Das Zentralgebäude der römischen Legionslager und Kastele, Jahresber. Gesell. Pro Vindonissa, 1957-1958.*

Afb. 9. — De magazijnbouw van Tongeren vergeleken met de horrea te Ostia (GRANDI HORREA, faze 2).

wijzen dat het geheel niet onmiddellijk te maken had met de eigenlijke bestuurs-aangelegenheden van de nederzetting zelf. In dit opzicht brengen de opgravingen te Tongeren geen nieuwigheid; ze bevestigen alleen maar wat bij andere belangrijke nederzettingen is vastgesteld : namelijk, het bestaan van een afzonderlijk kwartier extra muros, waar o.a. soms de staatspostdienst (cursus publicus), de officiële logementshuizen (praetoria) en de staatsmagazijnen (horrea) waren gevestigd ¹.

De oprichting en het functioneren van een dergelijke opslagplaats, in de nabijheid van de hoofdplaats van een civitas kan in verband gebracht worden

¹ A. GRENIER, *Manuel d'archéologie gallo-romaine*, Paris, 1934, p. 200-201; cfr de recente opgravingen te Augst of te Rottweil: R. LAUR-BELART, *Eine Handelsvorstadt in Augusta Raurica*, *Ur-Schweiz* XXXI, 1967, p. 35-46; D. PLANCK, *Die Topographie des römischen Rottweil*, *Bonn. Jahrb.* 172, 1972, p. 196-211. Ook te Avenches was bewoning extra muros langsheen de voornaamste straten.

met het fiscaal beheer van het gebied; het veronderstelt een degelijk gestructureerde plattelandseconomie. De talrijke overblijfselen van villa's en bijbehorende tumuli, alsmede de sporen van romeinse landindelingen (centuriatio of limitatio) in de omgeving van Tongeren, bewijzen dat de domaniale uitbouw van het platteland een belangrijk aspect vormde van de romanisering van onze gewesten ¹. Reeds van in de 1e eeuw n.C. had Atuatuca Tungrorum, als landbouweconomisch centrum, een belangrijke taak te vervullen bij de bevoorradings van de grenslegers ². Moeten we deze grote magazijnbouw als een centrale opslagplaats aanzien van lokale landbouwproducten (vooral graan) die gedeeltelijk onder de vorm van een regelmatige belasting in natura (annona) moesten worden afgedragen? In de provincies — vooral tijdens het principaat — ressorteerde het beheer van deze openbare stapelhuizen onder de bevoegdheid van de provinciegouverneur ³.

Over het algemeen waren deze staatsmagazijnen, langs heerbanen of bij steden en vici, bewaakt door kleine troepenafdelingen; in dit verband zijn vooral de beneficiarii bekend ⁴; dezelfde opdracht werd echter ook vervuld door andere detachementen, o.a. sommige numeri ⁵. Het is opmerkenswaardig dat ook uit Tongeren een wijaltaar bekend is, waarop sprake is van een troepenafdeling — vermoedelijk een numerus — van Gesati ⁶; alhoewel wij daarvoor geen rechtstreekse bewijzen hebben, hoeft het ons toch niet te verwonderen zo zij ooit belast waren met de bewaking van deze gebouwen.

De opgraving van een groots openbaar gebouw aan de rand van de stad is niet alleen een waardevolle aanvulling voor de topografie van romeins Tongeren; de ontdekking werpt ook een nieuw licht op de betekenis van het platteland van de Civitas Tungrorum in de romeinse tijd.

¹ G. DE BOE, *De Romeinse villa op de Meerberg te Val-Meer*, (Acta Archaeol. Lovaniensia, 4), 1971, p. 31-37; J. MERTENS, *Enkele beschouwingen over Limburg ...*, 1964, p. 24, afb. 13; H. ROOSSENS-G. V. LUX, *Een Gallo-Romeinse tumulus te Eben-Emaal-Kanne*, Archaeol. Belg. 121, 1970, afb. 14 (verspreidingskaart).

² J. MERTENS, o.c., p. 15; W. VANVINCKENROYE, *Opgravingen te Tongeren*, 1965, p. 38.

³ D. VAN BERCHEM, *L'annone militaire dans l'Empire romain au IIIe siècle*, Paris, 1937; H. VON PETRIKOVITS, *Das römische Rheinland*, 1960, p. 65-67.

⁴ E. RITTERLING-E. STEIN, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Wien, 1932, p. 57-58 en 78.

⁵ RITTERLING-STEIN, o.c., p. 233-273.

⁶ CIL XIII, 3593; J. P. WALTZING, *Dédicace des Gésates à Volkanus*, Bull. Soc. Scient. Litt. Limbourg XX, 1902, p. 621; A. W. BIJVANCK, *Excerpta romana II*, n° 1080.

RÉSUMÉ

FOUILLE D'UN ENSEMBLE MONUMENTAL D'EPOQUE ROMAINE EXTRA-MUROS A TONGRES

Au cours des années 1967-1972, plusieurs campagnes de fouille furent entreprises dans une zone sise en dehors de l'enceinte urbaine, au sud-ouest de la ville antique de Tongres.

Antérieurement déjà, au hasard de travaux de voirie et autres terrassements, de nombreux vestiges de bâtiments purent être localisés dans ce secteur où les chaussées romaines venant d'Arlon, de Bavai et de Cassel rejoignent la ville; l'on avait pu constater alors que, si la zone située au nord de la chaussée de Bavai (actuellement Koninksemsteenweg, fig. 1, p. 7) présentait un caractère presque exclusivement funéraire, les tombes manquaient dans le secteur situé au sud de la même chaussée; par contre, dans ces parages abondaient les débris de constructions antiques. Les principaux vestiges sont indiqués sur le plan I en E, F, G et H, tandis que l'ensemble A.B.C.D. fait l'objet du présent rapport.

Toutes les substructions occupent une légère pente, descendant vers la rivière le Jeker (fig. 1: A: zone fouillée, B: temple, C: aqueduc, D: enceinte urbaine du Bas-Empire).

L'examen archéologique fut concentré sur les parcelles cadastrales 297, 292 et 324 et fut réalisé à l'aide de toute une série de tranchées et de sondages (fig. 2).

I. LA PREMIÈRE PARTIE DU RAPPORT TRAITE DES ÉDIFICES ET DE LEUR CHRONOLOGIE.

Les vestiges relevés appartiennent essentiellement à deux périodes bien distinctes, une première caractérisée par des bâtiments en bois, une seconde par des constructions de pierre.

1. *Première période* (p. 10).

Dans toute la zone fouillée furent relevés des traces de fondations, des trous de pieux, des fosses à décombres; la présence de fragments de torchis et l'absence de matériaux pierreux indiquent qu'il s'agit de vestiges de constructions en bois. La dispersion de ces traces ne permet cependant pas la reconstitution d'un plan; une certaine concentration pût être constatée dans un secteur recoupé par les édifices A et B (fig. 3); l'ensemble le plus intéressant est formé de trois traces oblongues, larges de 20 cm et parallèles l'une à

l'autre à une distance de 28 à 30 cm (fig. 3, n. 8); cette disposition rappelle celle de certains magasins ou horrea. L'élément le plus éloigné appartenant à cette première période est situé entre les fossés de la ville (plan I, 1) et leur semble donc antérieur.

L'étude des profils a révélé que, en vue de l'implantation des édifices de la seconde période, une grande partie du terrain fut recouverte d'une épaisse couche d'argile; cette couche de nivellement, bien visible sous les bâtiments B et C (plan II, profil a-b, f) est un merveilleux *terminus ante quem* pour la phase 1. L'ensemble du matériel archéologique provenant de ces strates inférieures forme un groupe homogène ne dépassant guère la fin du Ier siècle de notre ère: monnaies d'Auguste, Néron, Vespasien, céramique sigillée (pl. I, 1, 3, 5, 6, II, 1, 4, 8, 9, 10, III, 1, IV, 3, 5, XI, 7), verre (pl. XV, 4, 5), fibule (pl. XII, 6). D'autre part, il ne semble pas que ces premiers établissements aient été la victime des destructions survenues au cours de la révolte des Bataves en 69. Leur implantation peut donc être située à l'époque flavienne.

2. Deuxième période.

En une seconde phase, les bâtiments en bois sont remplacés par des constructions partiellement maçonnées. Quatre édifices (A-B-C-D) composent maintenant un ensemble monumental. Malheureusement, l'état de conservation de ces bâtiments est très médiocre, tous les matériaux utilisables ayant été récupérés, ne laissant que des trainées de débris (fig. 4). L'élément principal est constitué par le bâtiment A, dont une aile longue de plus de 150 m a pu être localisée; le plan présente une double suite de plus de 30 chambres, flanquées de part et d'autre d'un portique (plan I, A et plan II). Au sud s'amorce une aile perpendiculaire présentant la même disposition; au nord, malheureusement, une exploitation d'argile a pratiquement effacé toutes les traces. La largeur de l'édifice est de 13 m; à l'intérieur, un mur sépare, sur toute la longueur du bâtiment, les deux séries de chambres, qui ne sont cependant pas exactement opposées. De part et d'autre, une rue en gravier longe les façades; dans ce cailloutis furent implantées par après les bases d'un portique (fig. 5 et 6, plan II, profil c-d, a et c).

Des constatations antérieures semblent indiquer que le complexe A s'étendait jusqu'à la chaussée de Bavai (une distance totale de près de 225 m!) et qu'il était pourvu d'une troisième aile parallèle à A (plan I, F). Le plan global, ainsi reconstitué, rappelle celui des grands magasins ou horrea de Rome ou d'Ostie (fig. 9).

L'édifice B est de dimensions plus modestes (plan III): il mesure 27,50 sur 22,75 m et comprend deux ailes parallèles, séparées par une cour intérieure; la façade nord-ouest a subi quelques changements. Les chambres b et c étaient pourvues d'un foyer (plan III, 7-8); le sol était en terre battue (plan II, profil a-b). Un puits maçonné occupait le centre de la cour (fig. 7 et plan III, 3); de

son remblai proviennent de nombreux ossements humains appartenant à au moins sept individus (analyse pp. 53-54) et une série d'ossements d'animaux : cheval, bovidé, chien, cerf, lièvre, mouton (pp. 53-54). Un autre puits (plan III, 5) fut recouvert par le cailloutis de la cour. Ce bâtiment B était entouré d'un chemin empierré (plan II, profil a-b, e) et la façade était ornée d'un portique.

Aligné sur B, le petit bâtiment C, mesurant 13,50 m sur 8, comprend en façade deux chambres séparées par un étroit couloir et, à l'est, un espace rectangulaire subdivisé en trois couloirs ; l'état de conservation extrêmement fragmentaire de ces vestiges, surtout vers le nord, ne permet pas une reconstitution d'un plan bien précis. Un petit foyer, pl. III, 17, était situé au fond du couloir central. Un portique longe la façade occidentale. Un fragment de mur maçonné et bien appareillé (plan III, 19 et fig. 8) fut découvert devant le portique, mais sa fonction reste obscure.

Le bâtiment D (plan III) probablement entièrement en bois protège, vers le sud-est, le bâtiment C dont ils est séparé par un étroit couloir ; il n'en subsiste que deux alignements de trous de pieux, flanquant deux fondations parallèles distantes de 1,50 m ; la longueur de l'édifice n'a pu être précisée ; sa largeur est d'environ 6,50 m. Une rigole sépare la paroi sud d'une ruelle empierrée.

En ce qui concerne la date des ces édifices A-B-C-D, il ressort de l'étude stratigraphique que ces bâtiments furent implantés dans la couche d'argile ayant recouvert les vestiges des constructions en bois plus anciennes (profils plan II) ; si cette couche d'argile est à mettre en rapport avec le creusement des fossés de la ville et l'érection de l'enceinte, ce qui semble probable, elle peut être située dans la première moitié du IIe siècle de notre ère (p. 55, note 2). C'est vers cette époque que furent probablement érigés les complexes A et B. Les bâtiments C et D semblent être un peu plus tardifs, du fait que leurs fondations recoupent quelques fosses à décombres contenant du matériel datant jusqu'au milieu du IIe siècle. La différence chronologique entre les divers édifices ne saurait cependant être très grande.

La durée de l'occupation de cet ensemble peut être déduite de la documentation archéologique recueillie : aucune pièce ne datant de la seconde moitié du IIIe ou du IVe siècle, l'on peut supposer que le complexe fut désaffecté et abandonné peu après le milieu du IIIe siècle.

II. LA SECONDE PARTIE DE L'ÉTUDE, PP. 27 A 52, FOURNIT UN APERCU DES PRINCIPAUX ÉLÉMENTS DU MATÉRIEL ARCHÉOLOGIQUE RECEUILLI AU COURS DES FOUILLES ET ILLUSTRÉ PAR LES PLANCHES I À XVI.

Les recherches archéologiques, résumées ci-dessus, ont livré des informations très importantes sur un aspect de l'occupation extra urbaine de

l'antique Atuatuca Tungrorum. Dans toute la zone semble s'être développé, très tôt déjà, un habitat important, comprenant, outre quelques habitations privées, un magasin public. Après la construction de l'enceinte urbaine, au cours de la première moitié du IIe siècle, la plupart des édifices sont reconstruits en pierre; l'élément le plus important est maintenant un grand complexe dont le plan caractéristique ressemble à celui du magasin public; il s'agit, certes, d'un bâtiment officiel. D'autres édifices surgissent dans les parages, édifices administratifs et autres, formant un ensemble polyvalent, érigé en dehors des limites de la cité et administrativement séparé de cette dernière.

L'existence de ces complexes d'intendance ne doit guère nous étonner dans une ville située au centre d'une région essentiellement agricole, et dont l'infrastructure économique était parfaitement organisée si l'on en juge par la concentration des villas et leur implantation dans un parcellaire régulier.

L'administration de ces ensembles était généralement aux mains du gouverneur de la province, assisté en cela par l'une ou l'autre unité de beneficiarii; notons à ce propos qu'un numerus de Gesati est mentionné dans une inscription découverte jadis à Tongres.

LIJST VAN DE ILLUSTRATIES

- Afb. 1. — Topografische situering van het opgravingsterrein
Afb. 2. — Kadasterplan van de zuidwestsector met aanduiding van de sleuven.
Afb. 3. — Deel van het grondplan van de gebouwen uit de eerste periode (houtbouw).
Afb. 4. — Overblijfselen van muurwerk van gebouw A.
Afb. 5. — Bestrating langs de noordoostgevel van gebouw A, met pilaster.
Afb. 6. — Détailopname van één van de pijlers van de portiek rond gebouw A.
Afb. 7. — De waterput in gebouw B (plan III, 3).
Afb. 8. — Het muurfragment vóór gebouw C (plan III, 19).
Afb. 9. — De magazijnbouw van Tongeren vergeleken met de horrea te Ostia (Grandi Horrea, faze 2).

- Pl. I. — Versierde terra sigillata
Pl. II. — Versierde terra sigillata
Pl. III. — Versierde terra sigillata
Pl. IV. — Versierde terra sigillata
Pl. V. — Terra sigillatafragmenten en stempels.
Pl. VI. — Belgisch aardewerk
Pl. VII. — Belgisch aardewerk
Pl. VIII. — Gebronsd (1-6) en beschilderd (7) aardewerk; kruikfragmenten
Pl. IX. — Gewoon, ruwwandig aardewerk
Pl. X. — Gewoon aardewerk (1-17), wrijfschalen (18-27) met stempels.
Pl. XI. — Wrijfschalen (1-6), dolia (7-13), amfoor (14) met graffito.
Pl. XII. — Brons
Pl. XIII. — Bronzen en ijzeren beslagen, sieraden en gebruiksvoorwerpen.
Pl. XIV. — Glas en ijzer
Pl. XV. — Glas
Pl. XVI. — Architectuurfragment

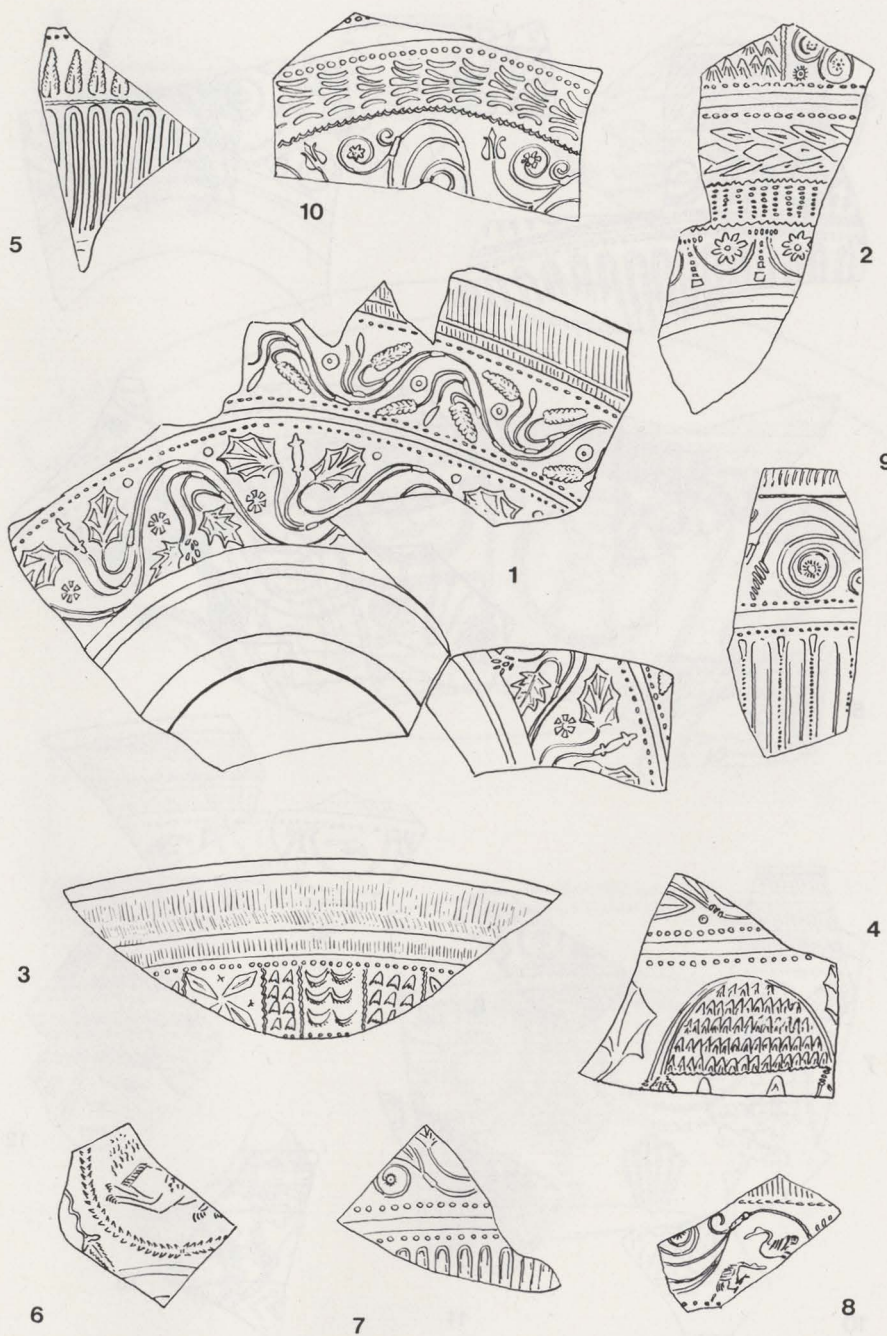
- Plan I. — Algemeen situatieplan met de ontdekte gebouwen, de stadsmuur en enkele andere vondsten in de zuidwestsector.
Plan II. — Deel van het opgravingsplan van gebouw A.
Profielen door de gebouwen B en C (a-b) en door gebouw A (c-d).
Plan III. — Opgravingsplan van de gebouwen B, C en D.

INHOUD

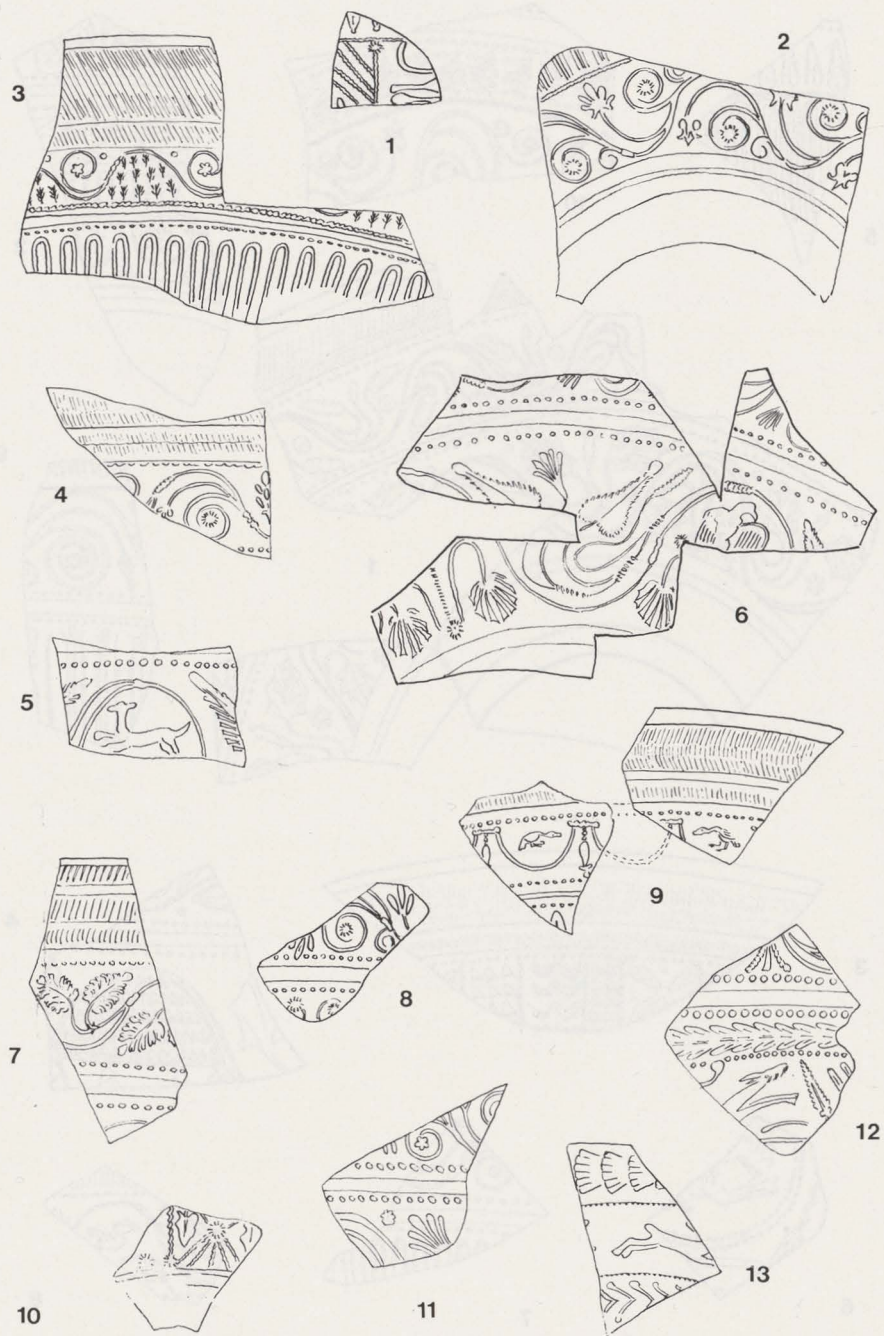
INLEIDING	5
TOPOGRAFISCHE LIGGING	6
HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK	10
I. De gebouwen en hun chronologie	10
1. Eerste periode	10
a. De grondsporen	10
b. Datering	12
2. Tweede periode	14
a. De overblijfselen	14
Gebouw A	14
Gebouw B	19
Gebouw C	22
Gebouw D	23
b. Datering	24
II. Archaeologica	27
a. Munten	28
b. Terra Sigillata	31
c. Ander aardewerk	39
d. Glas, brons en ijzer	49
e. Architectuurfragment	52
f. De menselijke skeletresten (P. Janssens)	52
g. De dierlijke skeletresten (A. Gautier)	53
NABESCHOUWINGEN	55
RÉSUMÉ	60
LIJST VAN DE AFBEELDINGEN	65
INHOUDSTAFEL	66

PLATEN

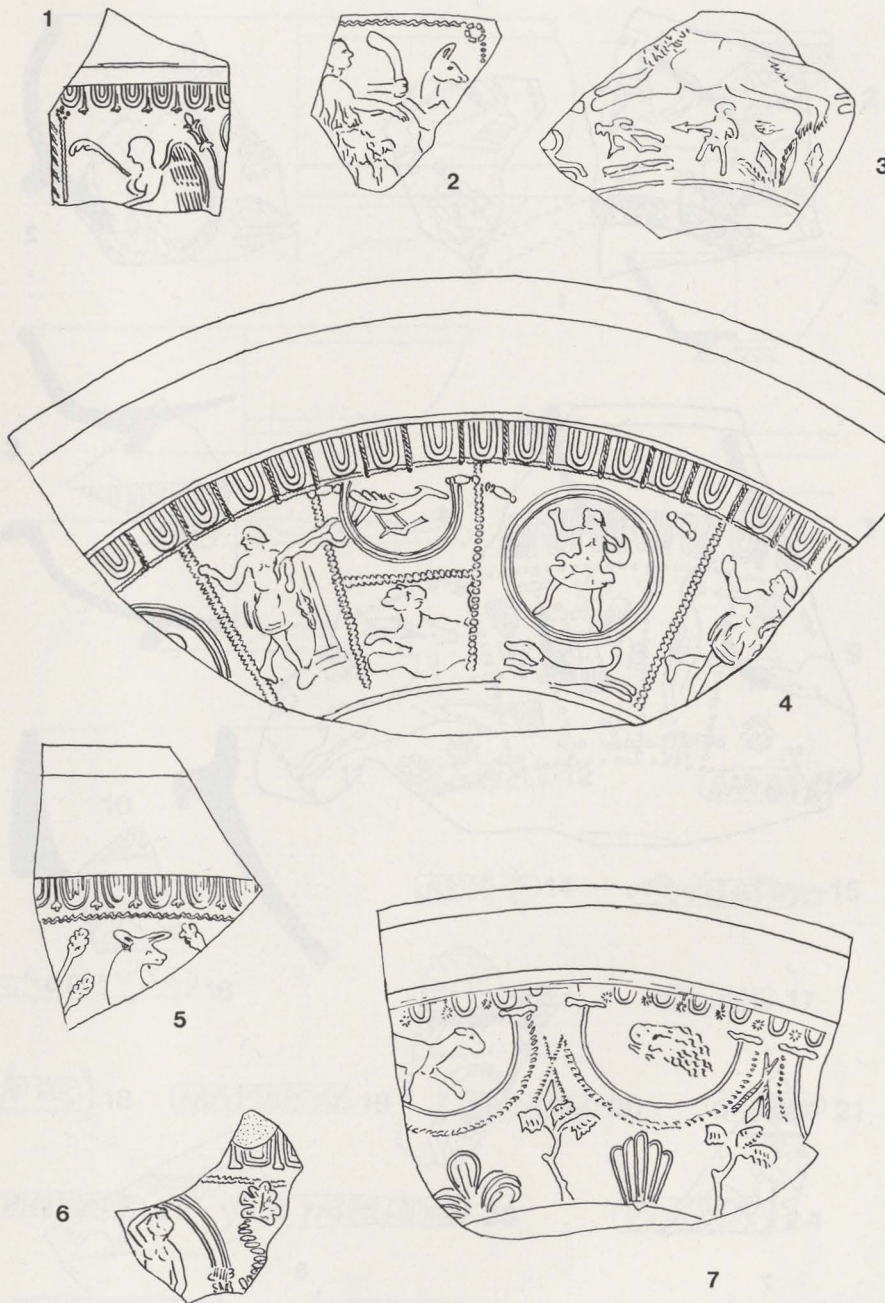

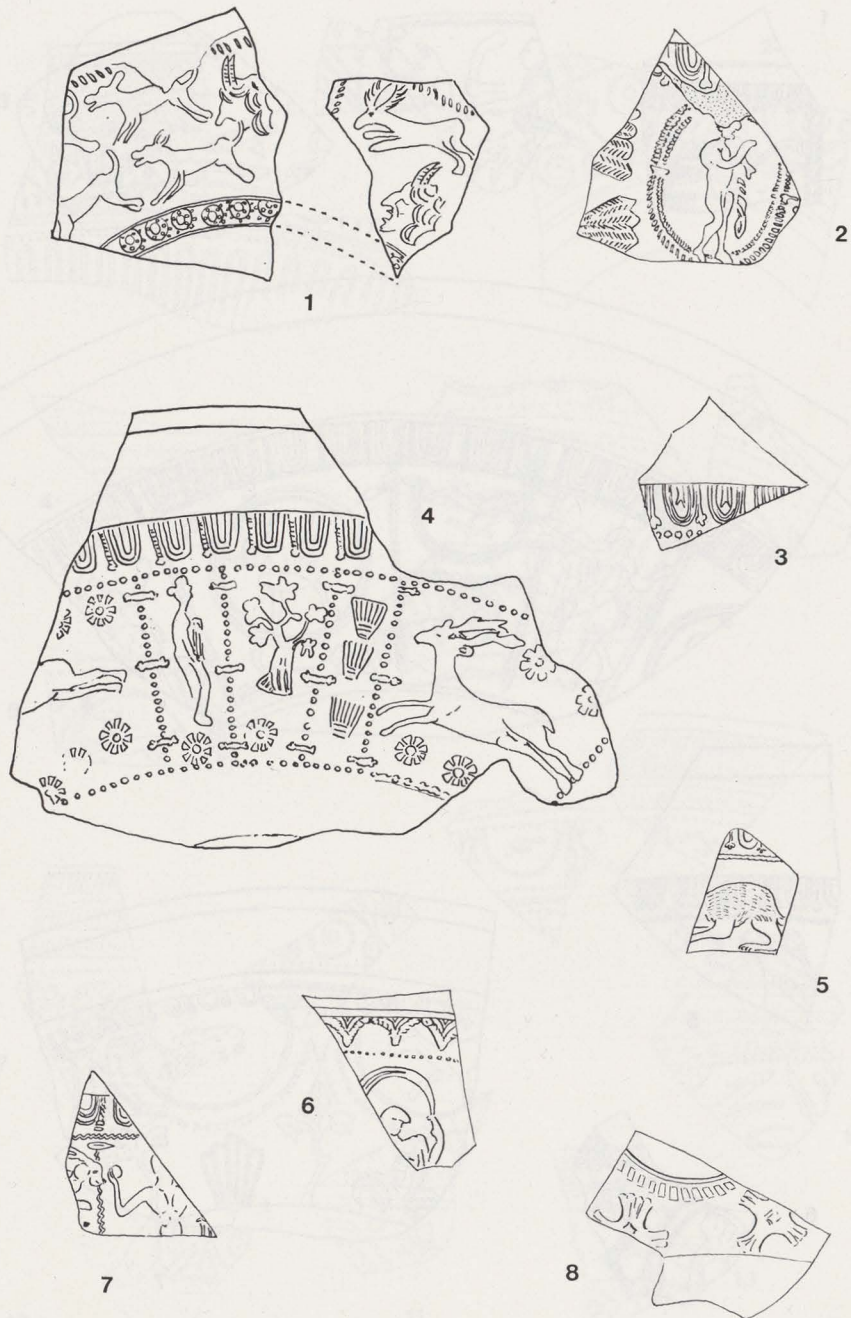
Versierde terra sigillata (Sch. : 1/2)

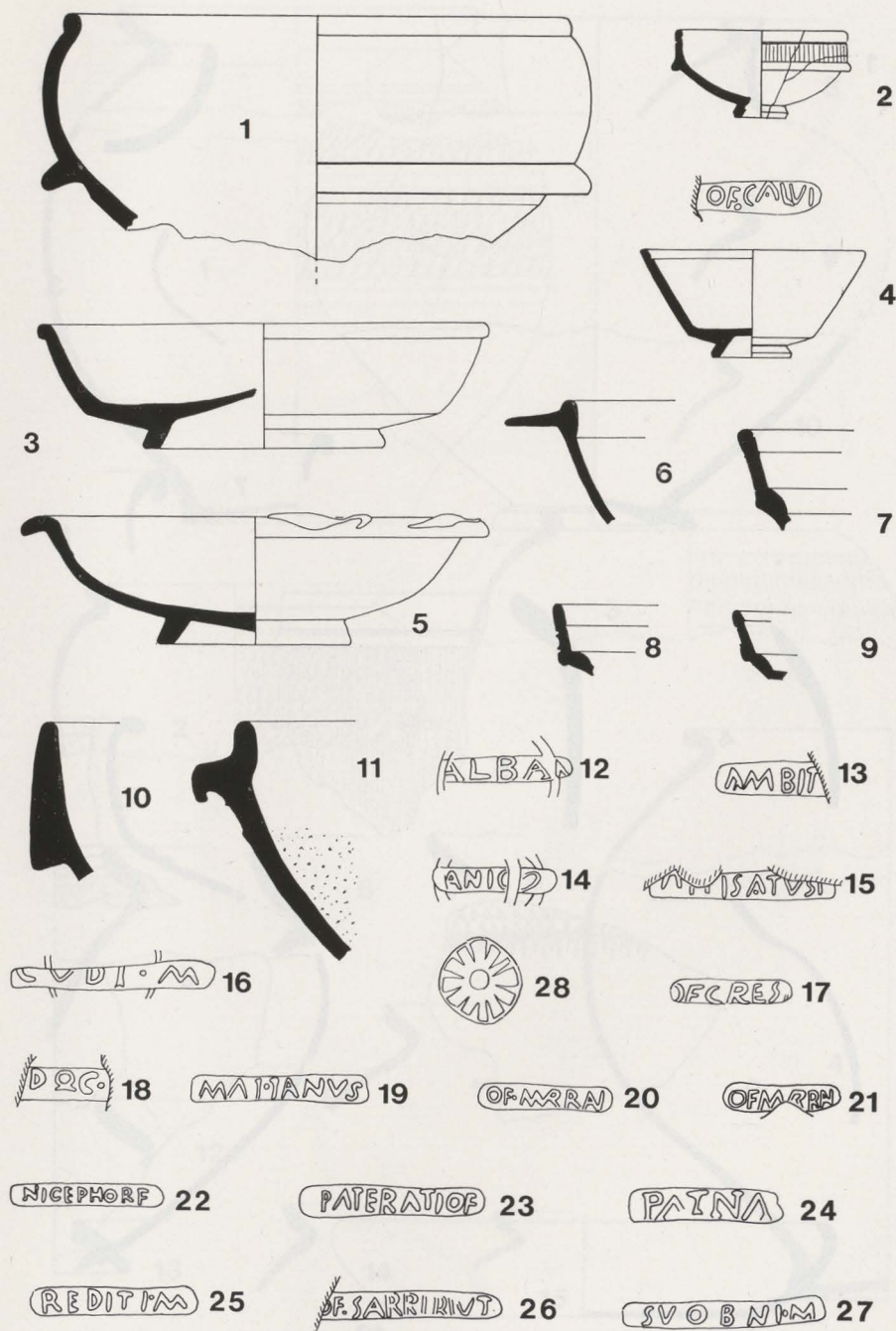
Versierde terra sigillata (Sch. : 1/2)

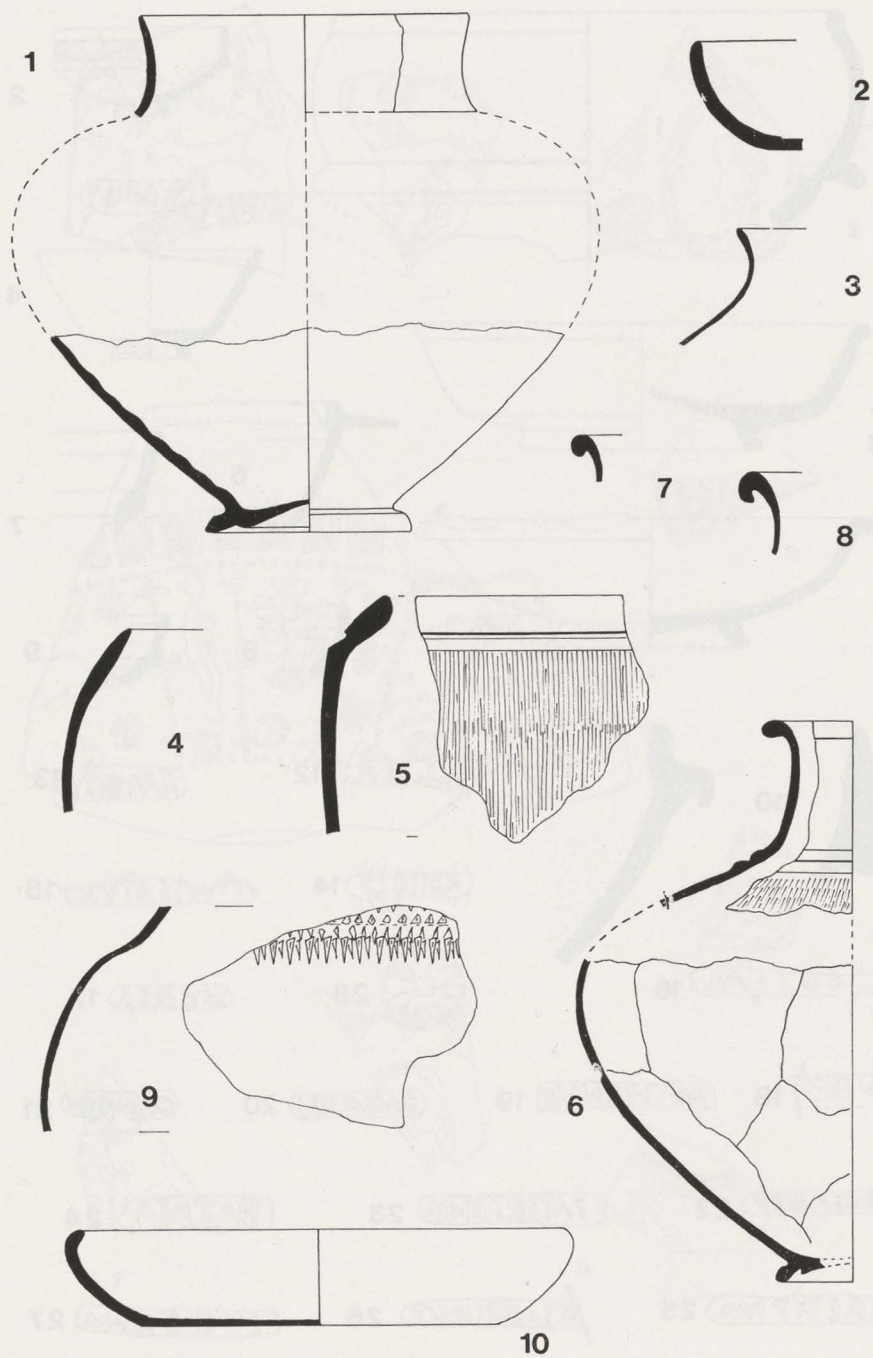
Versierde terra sigillata (Sch. : 1/2)

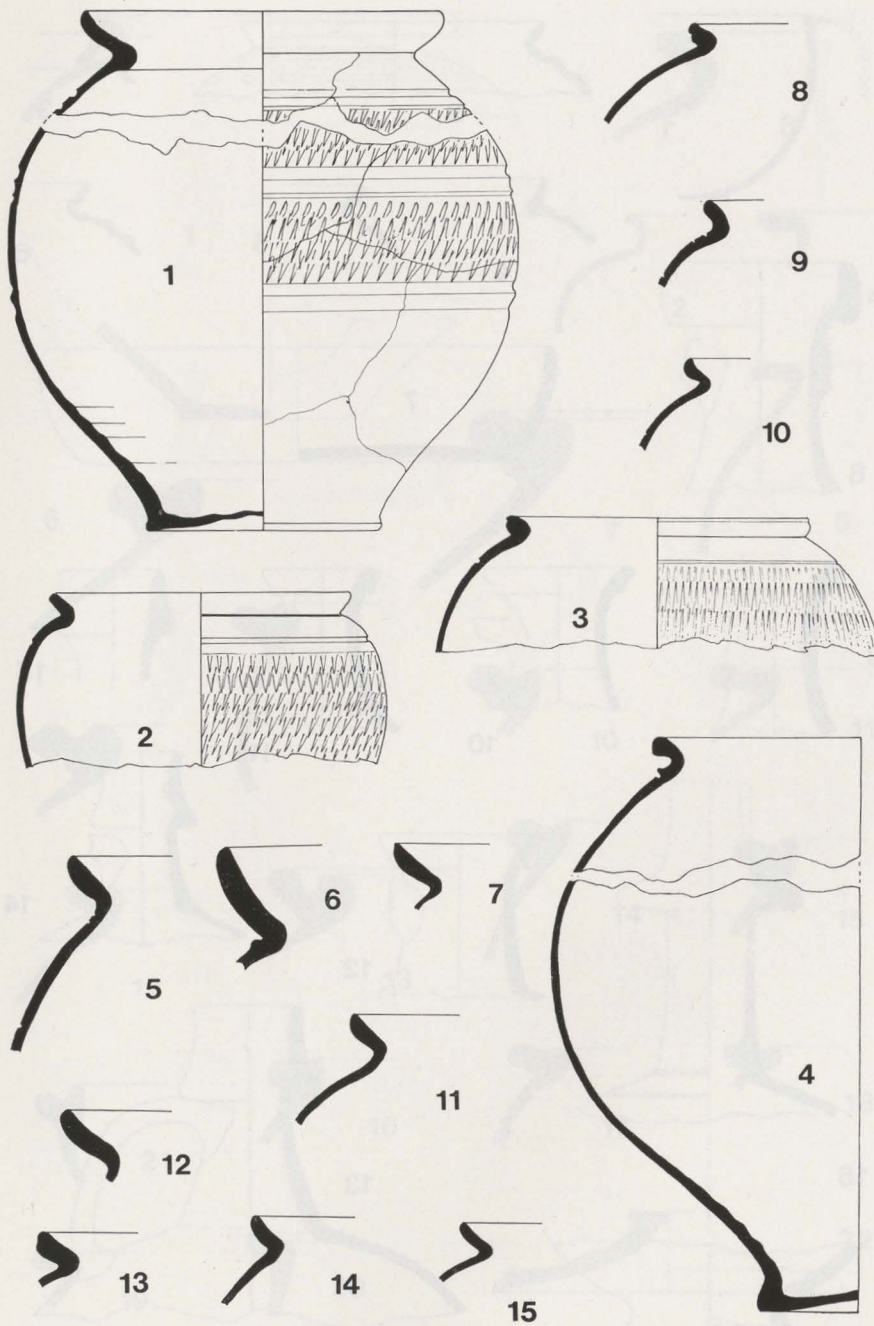

Versierde terra sigillata (Sch. : 1/2)

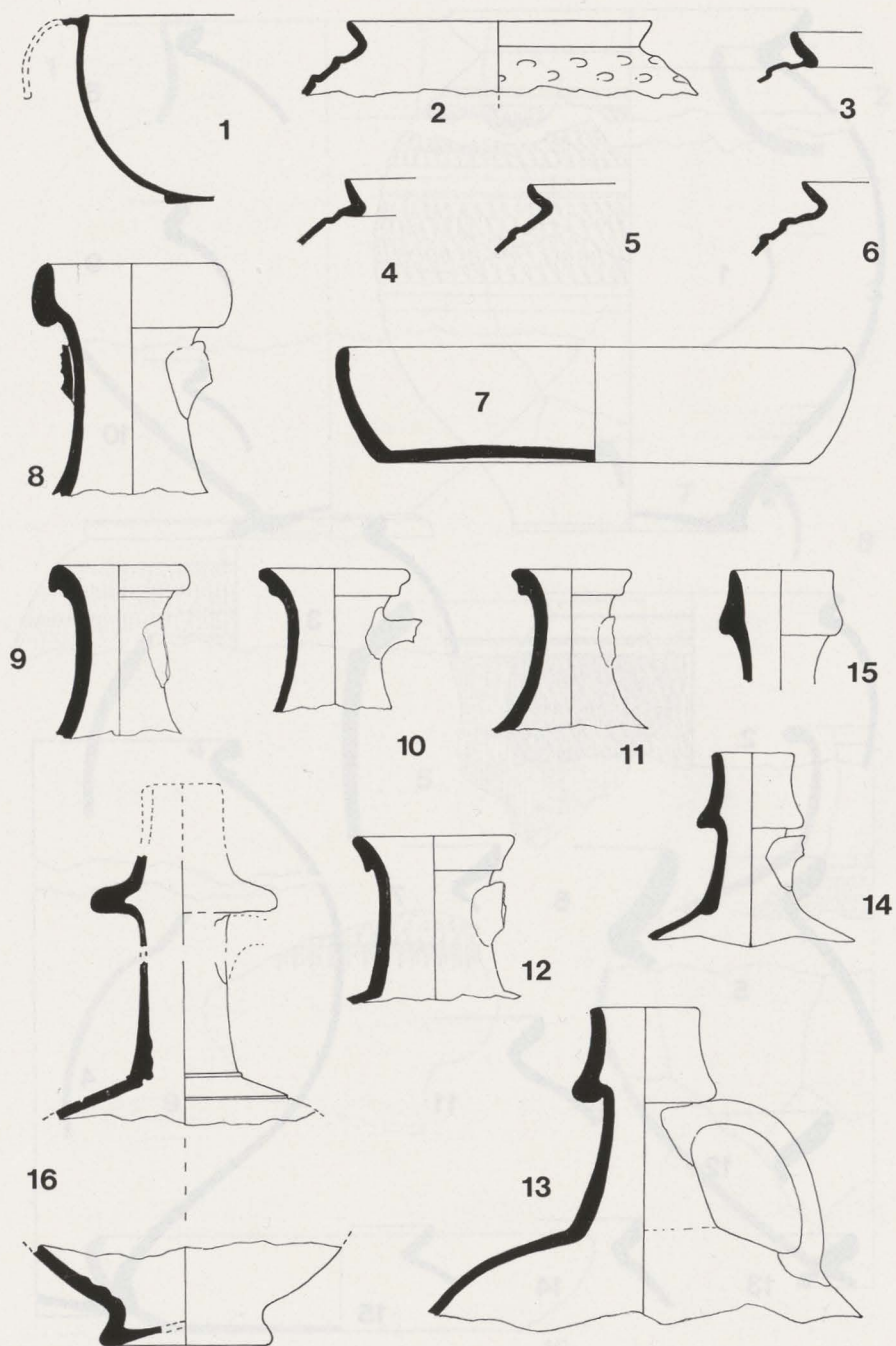

Terra sigillatafragmenten (Sch.: 1/3) en stempels (Sch.: 1/1)

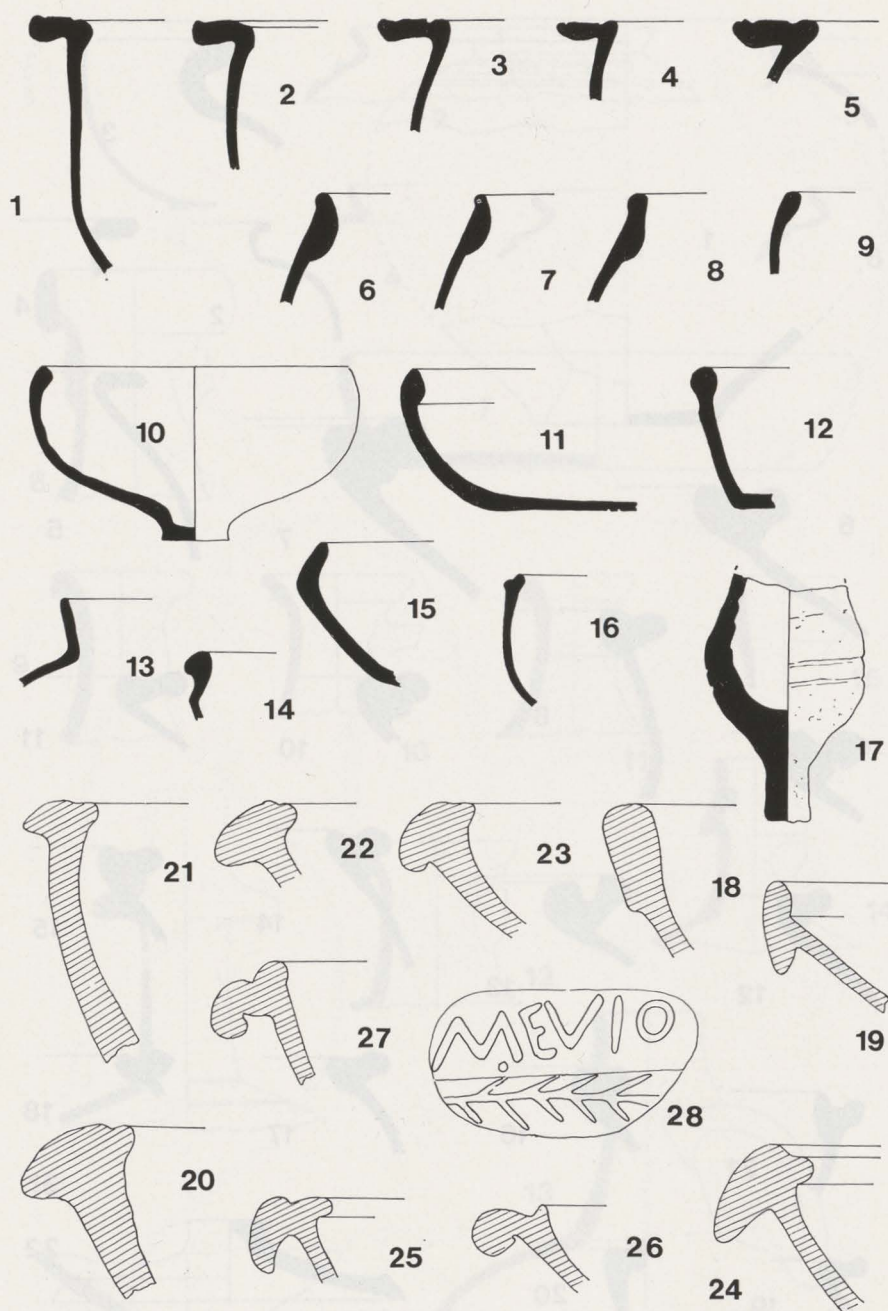
Pl. VIII

Gebronsd (1-6) en beschilderd (7) aardewerk ; kruikfragmenten (Sch.: 1/3)

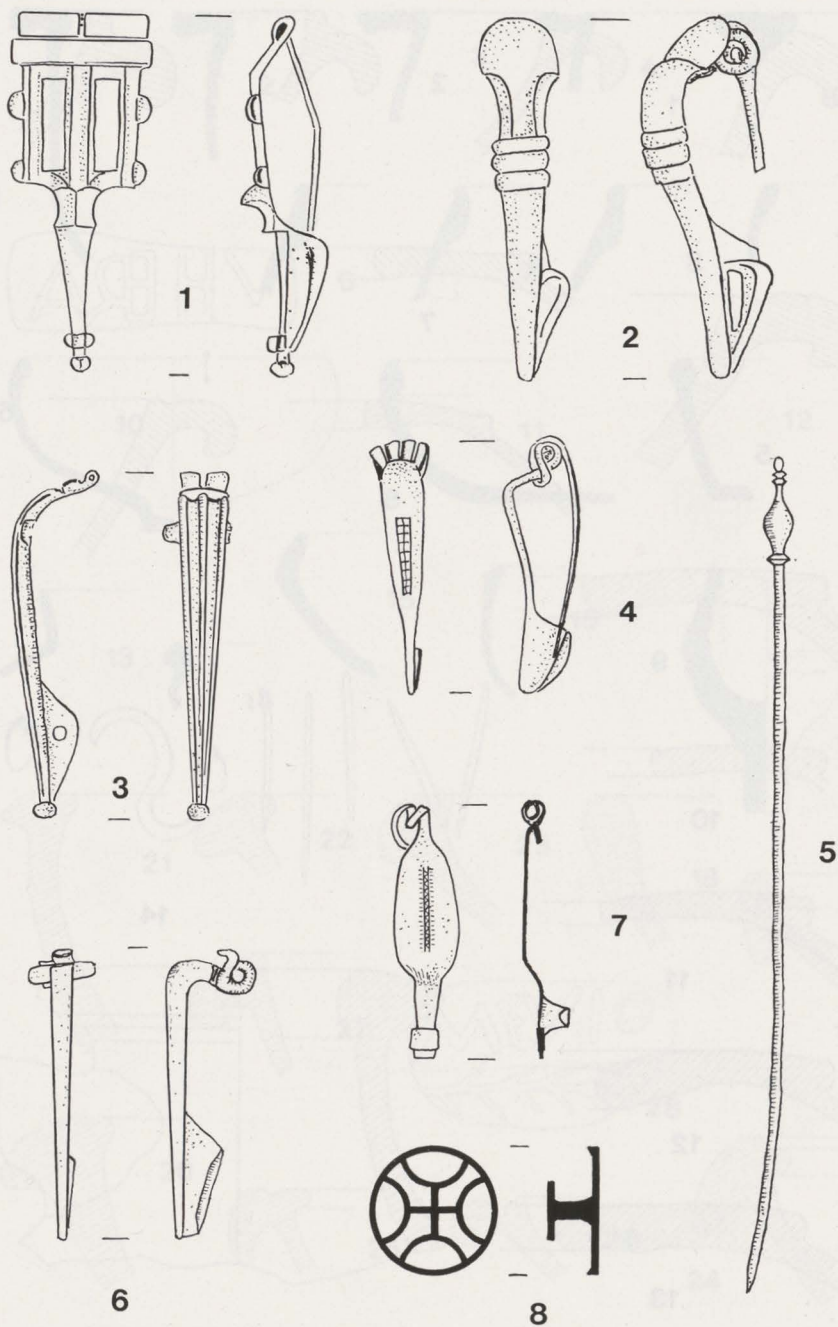
Gewoon, ruwwandig aardewerk (Sch.: 1/3)

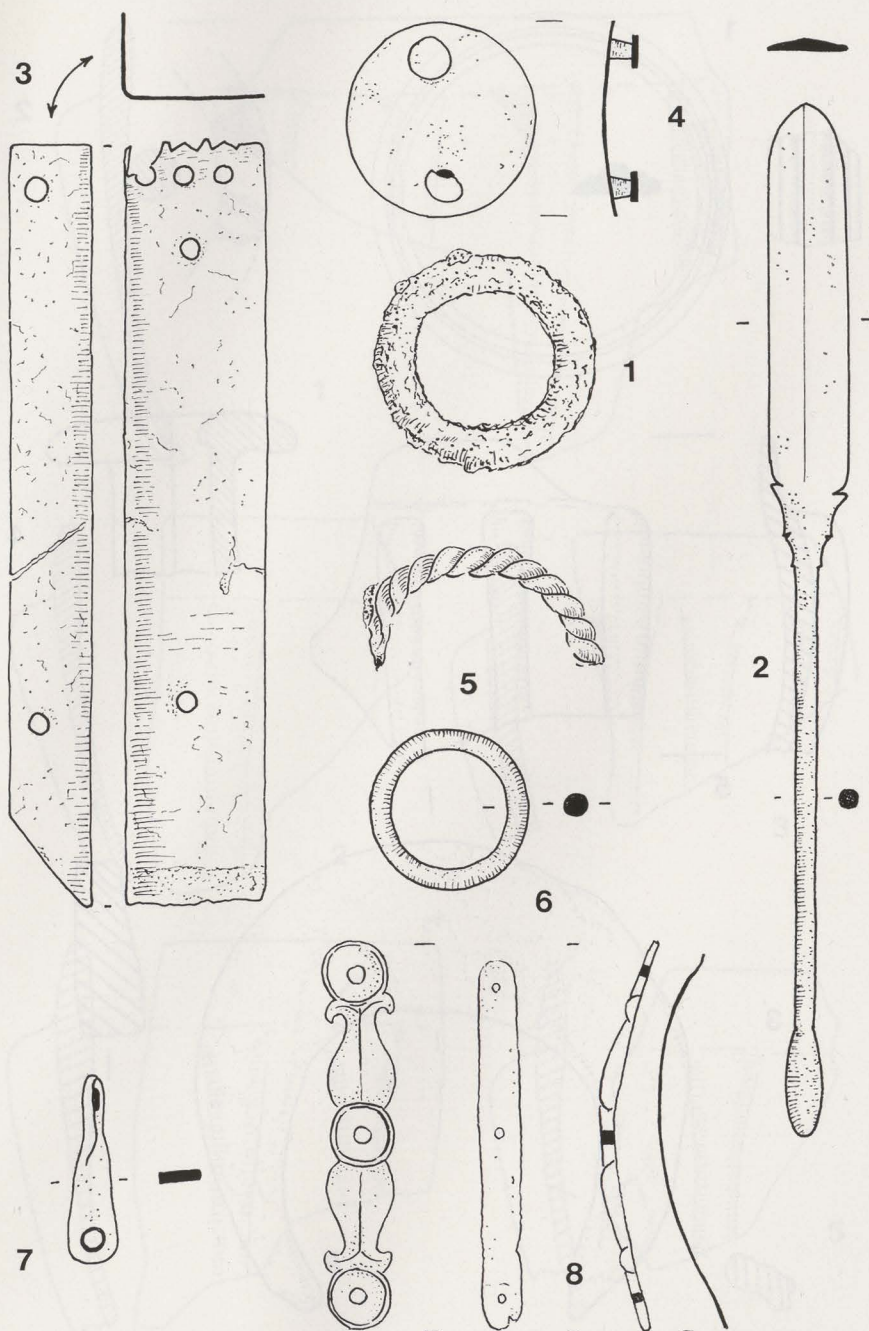

Gewoon aardewerk (1-17), wrijfschalen (18-27) met stempels (Sch. : 1/3 en 1/1 (stempel)

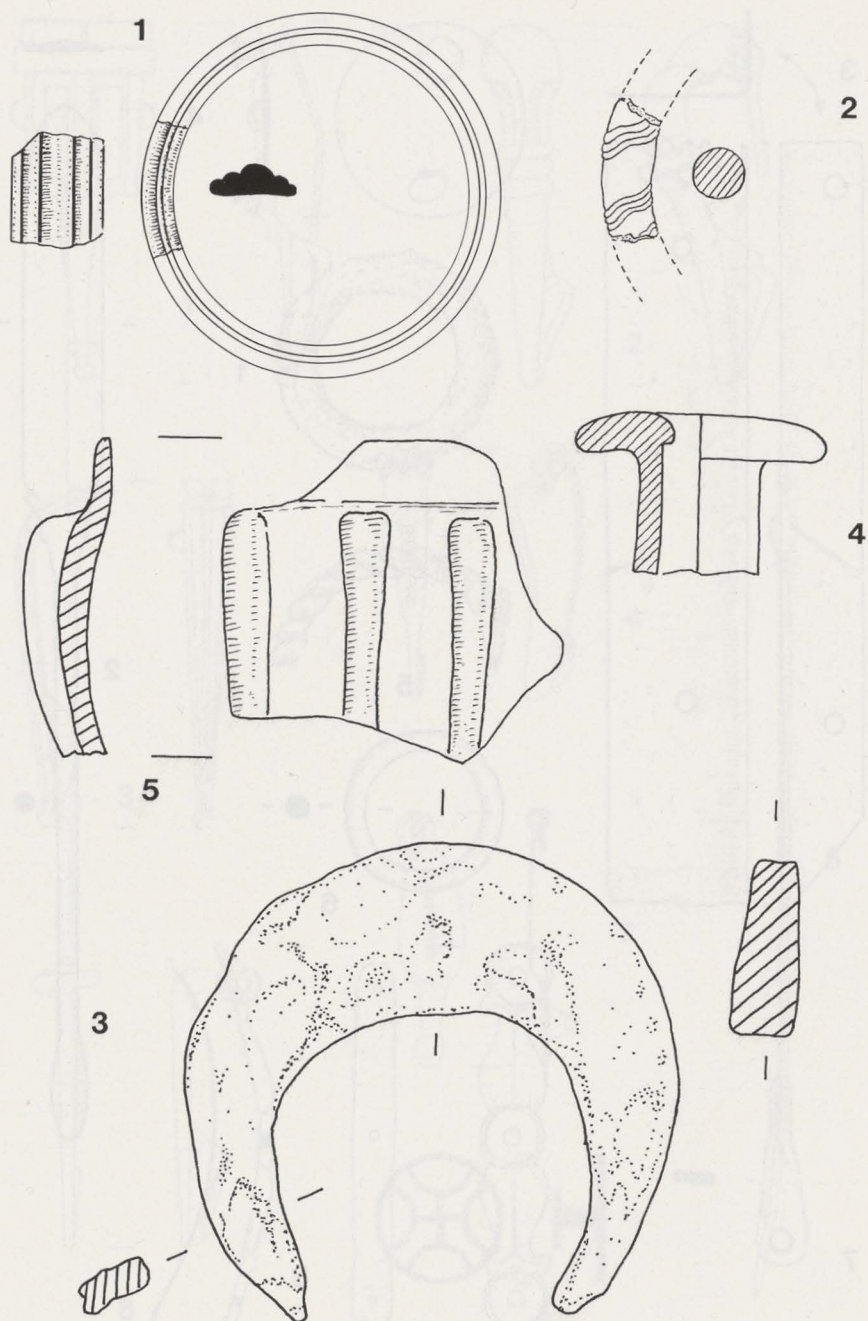

Wrijfschalen (1-6), dolia (7-13), amfoor (14) met graffito. (Sch.: 1/3; stempel en graffito: sch.: 1/1)

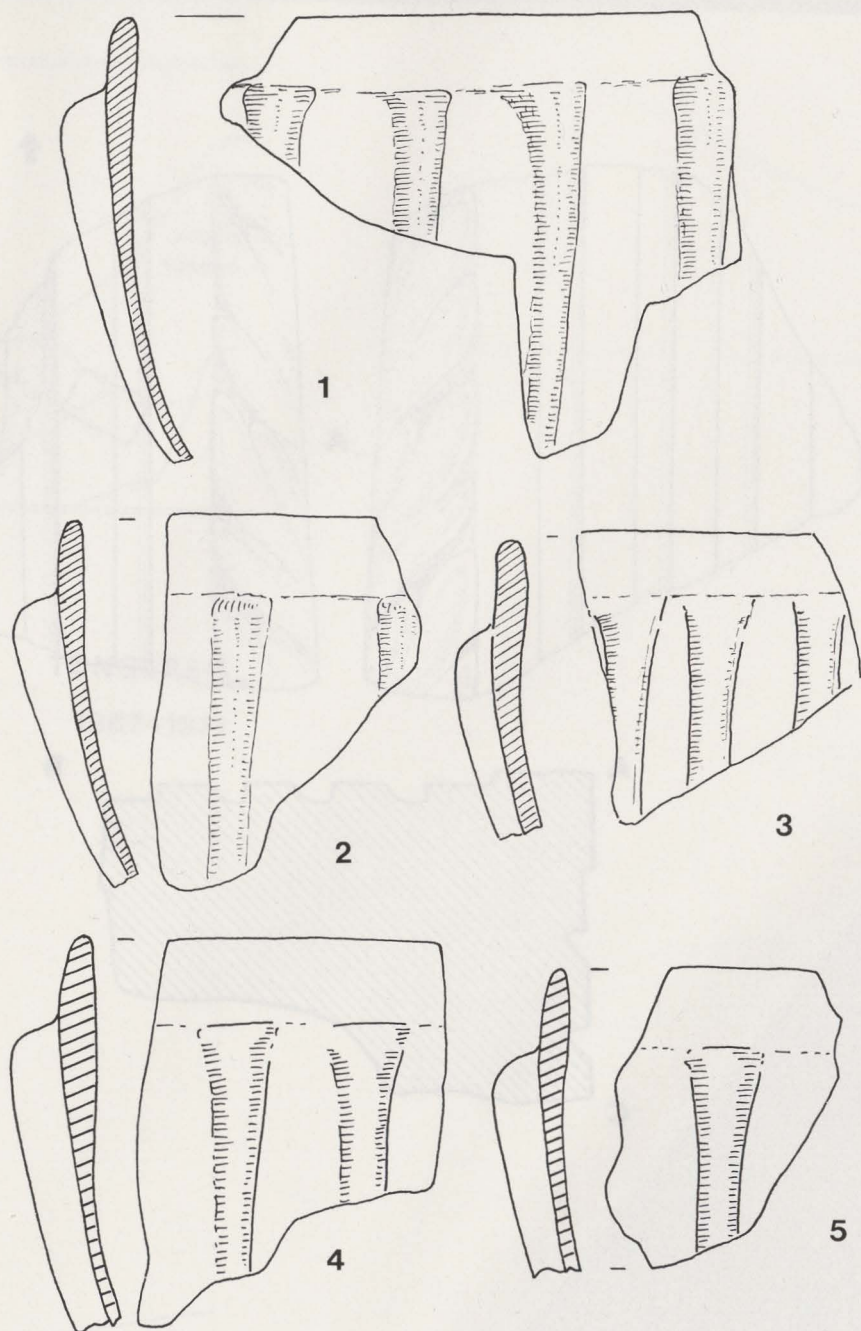

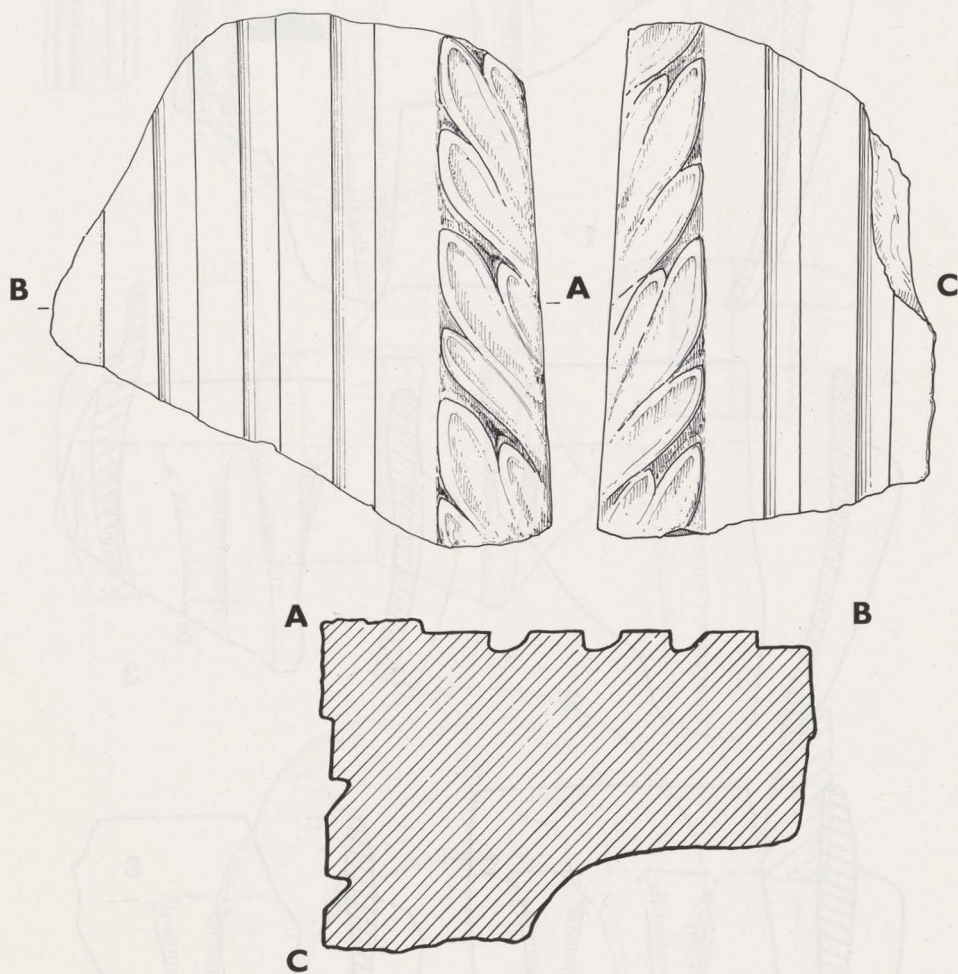
Bronzen en ijzeren beslagen, sieraden en gebruiksvoorwerpen (Sch.: 2/3)

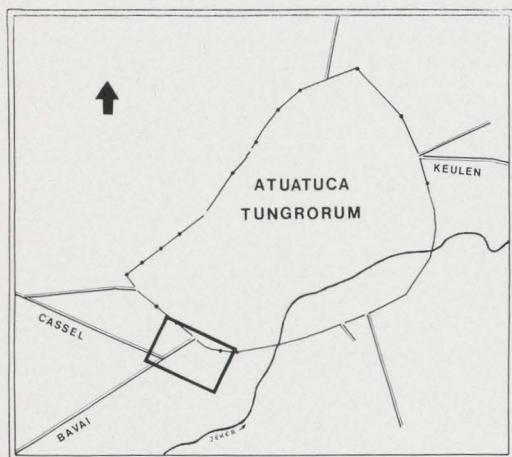
Glas en ijzer (Sch. : 2/3)

Glas (Sch. : 2/3)

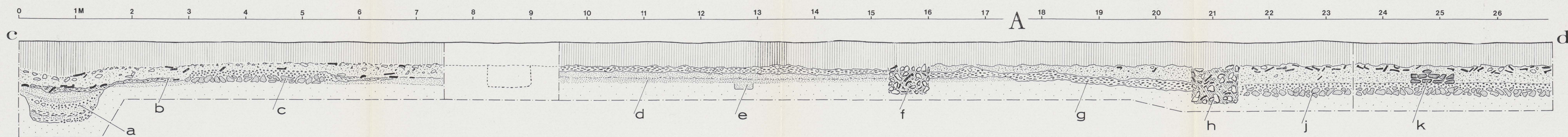
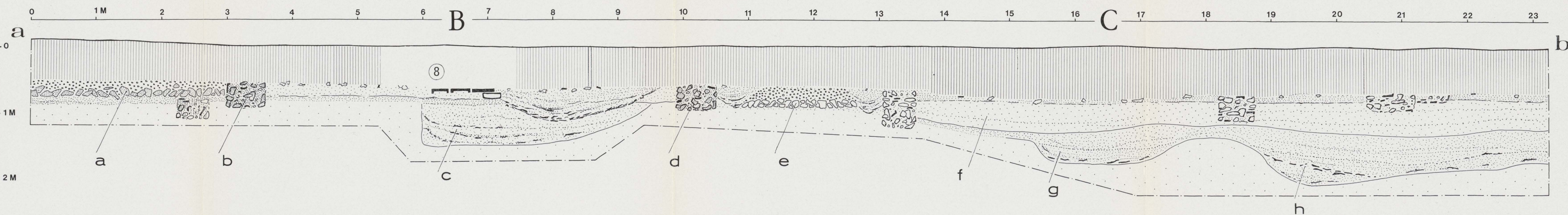
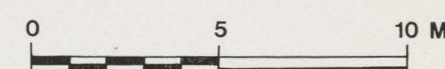
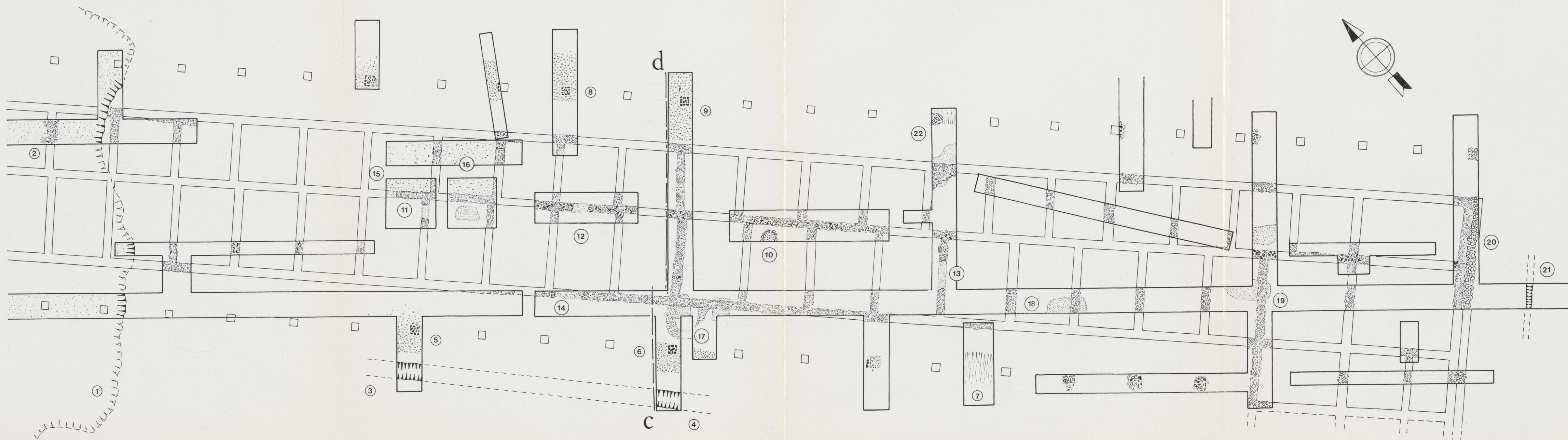
Architectuurfragment (Sch.: 1/4)

TONGEREN
1967-1971

Plan I. — Algemeen situatieplan met de ontdekte gebouwen, de stadsmuur en enkele andere vondsten in de zuidwestsector.

Plan II. — Deel van het opgravingsplan van gebouw A.
 Profielen door de gebouwen B en C (a-b) en door gebouw A (c-d)

